

Frederik II
og truslen fra de katolske magter

LINJER I DANSK UDENRIGS-
OG SIKKERHEDSPOLITIK 1571-88

AF

FREDE P. JENSEN

Historieskrivningen omkring Danmarks historie i årtierne efter 1536 har som bekendt været præget af beskæftigelse med den indre udvikling, ikke mindst spørgsmålet om fordelingen af magten mellem kongen og adelen har været et hovedtema. I de senere år synes interessen navnlig at have vendt sig mod social- og mentalitetshistorien, og der kan konstateres en mærkbar nedtoning af den politiske historie herunder også udenrigs- og sikkerhedspolitikken. Tilsidesættelsen af udenrigs- og sikkerhedspolitikken i et så »internationalt« århundrede som 1500-tallet er dog betænkelig og efter nærværende forfatters opfattelse i realiteten hindrende for forståelse af afgørende sammenhænge. Hvis der er et hovedperspektiv, der i dag mangler i den generelle beskrivelse af dansk 1500-talshistorie efter 1536, er det antagelig det sikkerhedspolitiske.

Grunden til at dette perspektiv er fundamentalt for en forståelse af 1500-tallet ligger i følgende ret selvfølgelige forhold: Ved at inddrage de europæiske staters relationer til hinanden, i fred og i krig, belyses fundamentale rammebetingelser for staternes udfoldelse og dermed også for hele samfundsudviklingen. I essensen er der tale om at følge lange processer, der afspejler de europæiske staters indbyrdes konkurrence og det internationale styrkeforholds skiften, og hvis følgevirkninger ikke kunne undgå at blive nærværende for befolkningerne som helhed, mest udpræget selvfølgelig, hvis krigen kom. Disse processer virkede på det konkrete plan som et beslutnings- og handlingspres på de mennesker, der var betroet statsledelsen. Det er en hovedpointe i det følgende, at den

danske statsledelse efter 1536 bestod af mennesker, som i lange perioder blev tvunget til at føre udenrigspolitik og måtte lede staten under et mere eller mindre intenst pres fra udlandet, som fik dem til at opprioritere forskellige sikkerhedshensyn.

Sikkerhedsproblemet i dets forskellige aspekter er derfor af afgørende betydning for forståelsen af den politiske historie i det konfliktprægede 1500-tal, som det er for en række andre århundreders historie. Inderst og styrende i de datidige statsledelsers overvejelser vil man næsten altid finde sikkerhedshensynet, selv om disse overvejelser ikke altid betroes til papiret og ofte må rekonstrueres ud fra deres konsekvenser. Hvorfor beskæftigede »præstekongen« Christian III sig mon hele sin regeringstid igennem med fæstningsspørgsmål? Hvorfor opretholdt Frederik II en af Europas største flåder? Hvis man ikke har opfattet dette problems betydning, har man afskåret sig fra at behandle, hvad der optog en stor del af disse beslutningstageres opmærksomhed og tid. Man vil komme til at beskæftige sig med en tids historie uden at tage hensyn til en fundamentalbetragtning bag og årsag til de statslige tiltag. Men det er vist desværre symptomatisk for renæssanceforskningens nuværende status i Norden, at dette spørgsmål ligesom den brede internationale diskussion om »den militære revolutions« betydning for moderniserings- og statsdannelsesprocessen kun er taget op af ganske få forskere.¹

To aspekter er vigtige i denne sammenhæng. Det første er, at de europæiske staters ledelse af hensyn til egen sikkerhed i den konkurrencesituation, som prægede 1500-tallets internationale scene, ikke kunne tillade sig at negligere de ydre vilkår. Forholdene tvang staternes ledelse til at mindske sårbarheden på forskellige områder og til inden for de til rådighed stående ressourcer at blive *magter* med udbyggede statsapparater, hvis de ville overleve. Dette hensyn resulterede i 1500-tallets intense beskæftigelse med opbygning af forsvarsapparater, der kunne afskrække fjender og i påkommende tilfælde præstere væbnet modstand. Forskellig fra stat til stat gik store dele af de til rådighed stående indtægter til opbygning og vedligeholdelse af det militære apparat eller til samling af

¹ Debatten om krigenes og militærapparaternes betydning er blevet ført af Geoffrey Parker, Stein Rokkan, Charles Tilly, Immanuel Wallerstein og flere; fra nordisk side bør Knud J. V. Jespersens bidrag nævnes. I den seneste fremstilling af dansk 1500-tal *På Guds og Herskabs nåde* (1989; bd. 7 i Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie), forfattet af Alex Wittendorff, er den politiske historie efter 1536, herunder også udenrigs- og sikkerhedspolitikken, på uholdbar vis skubbet til side til fordel for social- og mentalitetshistoriske detailbeskrivelser. Til dækning af Danmarks udenrigs- og sikkerhedspolitik i årene 1537-1600 er afsat seks-syv leksikalsk affattede sider, der ikke repræsenterer forskningens state og ikke giver læseren begreb hverken om Danmarks internationale position på den tid eller om de udenrigspolitiske midler, landets beslutningstagere tog i brug.

en kapital for påkommende krigstilfælde. Men herigennem måtte også hele den indre politik blive påvirket.

Den indre politik blev dog også bestemt af et andet hensyn, som udgør det andet aspekt: En vigtig rolle for spørgsmålet om en stats sårbarhed over for omverdenen spillede og spiller de indre forhold i staten. Der vil ofte eksistere en direkte forbindelse mellem ydre og indre relationer, for så vidt som den *svage stat*, dvs. en stat præget af indre splittelse og med begrænset sammenhængskraft, den gang som nu vil være et lettere offer for udenlandsk gennemtrængning eller aggression.² Dette forhold var man helt på det rene med i renæssancen. I Danmark havde man som nylig gennemlevet erfaring Grevefejden, der for generationer skulle blive lærestykket i, hvad indre splittelse kunne medføre. Hermed var af sig selv givet et klart indenrigspolitisk program for sikring af orden. Mange af 1500-tallets reguleringsforanstaltninger og især ensretningsbestræbelserne på det religiøse og intellektuelle område kan ses som udtryk for ønsket om at hindre fragmentering, styrke sammenhængen i en befolkning og vanskeliggøre infiltration udefra. Af pladshensyn kan dette aspekt ikke tages op i denne analyse.

I den følgende analyse vil der blive lagt vægt på at vise, at den internationale udvikling på det politiske, religiøse og økonomiske område i modreformationens første fase stillede Danmark over for specifikke sikkerhedsudfordringer ud over de geostrategiske udfordringer, som naboskabet med Sverige rejste. Det skal understreges, at artiklen ikke sigter mod at skildre den danske politik i alle dens aspekter, og at eksempelvis det livlandske spørgsmål og det dermed sammenhængende problemfyldte forhold til Rusland ikke vil blive behandlet i denne sammenhæng. I analysen vil der først blive peget på ydre vilkår og geostrategiske forhold, dernæst vil landets ressourcer blive behandlet, og endelig vil den førte udenrigspolitik blive skildret. Ulempen ved denne fremgangsmåde, der er inspireret af analyser i disciplinen international politik, er, at samme tema berøres flere gange. Til gengæld fremstår det klarere, hvad der var givne og mere varige – strukturelle – forhold, og hvad der var aktuel politik.

1. Ydre vilkår for Danmark

Den store sammensværgelse

Det daværende europæiske statssystemets mest gennemgribende træk var uden tvivl det *konkurrence- og konfliktpræg*, der siden 1400-tallet karakteri-

² For dette aspekt kan generelt henvises til Barry Buzan, *People, States and Fear: An Agenda for Security Studies in the Post-Cold War Era*, 1991.

serede den europæiske storpolitik.³ I 1500-tallet antager denne nye og eksplosive former, og der udvikler sig en intens magtkamp mellem de politiske enheder politisk, religiøst/ideologisk, økonomisk. Perioden skildres ofte som en rivalisering på europæisk niveau mellem Habsburg-dynastiet og Valois-dynastiet i Frankrig, hvad der også bestemmer udviklingen op til freden i Cateau-Cambrésis i 1559. Men derefter glider Frankrig på grund af indre splittelse noget i baggrunden, og en række andre udviklinger bliver dominerende. På det helt overordnede plan blev det af betydning, at der var etableret en form for internationalt system, inden for hvilket to hegemonidannelser, den habsburgske og den tyrkiske, udfordrede hinanden, og hvor en række vesteuropæiske stater og samfund i ikke særligt koordinerede aktioner søgte at modvirke det for dem mest truende hegemoni, det habsburgske. Resultatet af de forskellige magtkampe blev en næsten konstant krigstilstand i Europa, kendetegnet ved en hidtil uset indsats af penge og militære ressourcer. Krigene kom under disse vilkår til at vare i årtier, således krigen i Nederlandene fra 1566 og århundredet ud, de otte huguenotkrige i Frankrig i samme tidsrum og Den Livlandske Krig, der strakte sig fra 1558 til 1583.

Krigene og konflikterne havde som konsekvens en udbredt turbulens og usikkerhed ikke mindst i det i forvejen religiøst og politisk splittede Tyskland, der var det store hverveområde for lejesoldater. Usikkerheden blev ikke mindre af, at man manglede et egentligt diplomati til at sætte ind imod de evindelige magtpolitiske intriger med ledsagende rygtedannelser, »praktikker« som de kaldtes, der hele tiden brød roen og truede ordenen.⁴ En egentlig fredstilstand eksisterede som følge af »praktikkerne« aldrig i Tyskland. Forholdene skabte udviklingsmuligheder for en særlig politikertype, den internationale projektmand, der havde perfekte betingelser for at tilfredstille magt- og prestigebehov gennem intriger og vilde planer. Blandt de mange professionelle intrigemagere og fredsførrere i Tyskland kan for denne periodes vedkommende anføres den nedenfor omtalte pfalzgreve Georg Hans af Veldenz, svigersøn til Gustav Vasa, og den katolske hertug Erich af Braunschweig-Lüneburg, der var gift med et barnebarn til Christian II.⁵ År efter år følte Danmark sig truet af intrigerne og rygterne, således som det havde været tilfældet gennem

³ Adam Watson, *The Evolution of International Society*, 1992, s. 164ff.

⁴ For dette aspekt se navnlig Ingvar Andersson, *Svenskt och europeiskt femtonhundretal*, 1942, s. 31ff.

⁵ En ældre, kort biografi om Georg Hans er J.J. Kunz, *Die Politik des Pfalzgrafen Georg Hans von Veldenz*, 1912. For hertug Erich II af Braunschweig-Lüneburg se Klaus Friedlands artikel i *Neue Deutsche Biographie*, IV, 1959, s. 584f. Hertug Erich blev i januar 1576 gift med Christine af Lothringens datter Dorothea.

næsten hele Christian III's regeringstid. Resultatet heraf var kriseforanstaltninger i form af øget forsvarsberedskab og af eventuelt at sikre sig yderligere gennem hvervning af indenlandske og/eller udenlandske tropper. Som navnlig 1570'erne skulle vise, kunne bevægelsen forplante sig videre til Sverige, idet de danske forsvarsforanstaltninger i Sverige tolkedes som en trussel og affødte svenske dispositioner.

Magtkampen mellem de europæiske stater, der i 1500-tallets anden halvdel også bredte sig til verdenshavene og til Amerika, gennemløber en række faser, der ikke skal skildres her. Det afgørende i den nordeuropæiske sammenhæng er, at situationen tilspidsedes markant gennem den spanske indgriben i Nederlandene i 1560'erne. Som senest fremhævet af Geoffrey Parker er den spanske konge Filip II's beslutning i 1566 om at sende sin hærfører hertugen af Alba til Nederlandene, for at knuse den politiske og religiøse uro der, et vendepunkt i europæisk historie.⁶ Århundredet ud skulle der efterfølgende rase en militær og politisk konflikt i Vesteuropa, der efterhånden bidrog til at dele Europa i to antagonistiske lejre. Den religiøst/ideologiske sfære politiseredes som en følge heraf i hidtil ukendt grad. Filip II's væbnede intervention i Nederlandene blev snart opfattet som en kamp om herredømmet over Europa. Mange frygtede, at når den spanske konge havde undertrykt opstanden i Nederlandene, ville han efterfølgende knuse hele den protestantiske bevægelse og oprette det habsburgske »universalmonarki«, som man allerede havde talt om under kejser Karl V. Den danske konges statholder i Hertugdømmerne Heinrich Rantzau mente allerede i 1568 at vide, at Spanien havde blikket rettet mod Nordtyskland og greb ud efter Friesland, Oldenburg og Delmenhorst. »Also trachten der König (d.v.s. Filip II) und duca d'Alba zu einer neuen Monarchie«, skrev han i en indberetning til det danske hof fra dette år.⁷

For den danske konge og for de øvrige protestantiske fyrster var en politisk og militær trussel rykket ind på livet, og situationen forværredes ved, at Spaniens militante kurs siden 1560'ernes begyndelse blev applauderet og fulgt op af pavestolen, der var præget af korstogsstemning i disse år. Den katolske kirke bestræbte sig under og efter koncilet i Trient (afsluttet 1563) på at vinde det tabte terræn tilbage bl.a. gennem en energisk missionsvirksomhed, og allerede i 1570'erne begyndte resultaterne at vise sig i Polen, Østrig og dele af Tyskland. Men også Norden var vigtig. I 1561 havde man haft en føler ude til Danmark som led i en opfordring til de protestantiske fyrster om at deltage i koncilet. Henvendelsen mødte et så iskoldt og ydmygende afslag fra Frederik II, der

⁶ Geoffrey Parker, *The Dutch Revolt*, 1977, s. 84.

⁷ Otto Brandt, *Heinrich Rantzau und seine Relationen an die dänischen Könige*, 1927, s. 85.

ikke tillod en katolsk legat at rejse gennem landet til Sverige, at pavestolen opgav al videre kontakt til Danmark og alene koncentrerede sig om at vinde Sverige, hvor en chance syntes at vise sig, da landet i 1568 med Johan III fik en konge, der var katolsk gift og selv sympatiserede med katolicismen.⁸ Som et vigtigt psykologisk moment må også peges på de blodige begivenheder i Frankrig i forbindelse med Bartholomæusnatten i august 1572, der sendte chokbølger gennem den protestantiske lejr og fik afgørende betydning for de protestantiske fyrsters opfattelse af, hvad der stod på spil i den stadig mere skærpede politisk/religiøse konflikt i Vesteuropa.⁹

I den protestantiske verden blev det efter 1572 almindeligt at tolke »blodbrylluppet i Paris«, som Bartholomæusnatten blev kaldt, som planlagt og udslag af en spansk-fransk-pavelig konspiration, der gik ud på at udrydde protestantismen først på egne territorier og siden i hele kristenheden. Der eksisterede forskellige versioner af denne »sorte legende«, som konspirationsteorien er blevet kaldt.¹⁰ Ifølge én populær version skulle planen være blevet lagt under samtaler mellem den franske enkedronning Katharina af Medici og hertugen af Alba under mødet mellem det spanske og det franske hof i Bayonne i 1565. Politisk mere betydningsfuld var antagelig den version, som kan føres tilbage til lederen af oprøret i Nederlandene Vilhelm af Oranien. Han havde som ung hofmand været til stede ved fredsforhandlingerne mellem Spanien og Frankrig i Cateau-Cambrésis i 1559. Under jagten i skovene ved Vincennes havde den franske konge Henrik II afsløret de planer, som den spanske konge havde forelagt gennem hertugen af Alba, og som gik ud på i en fælles aktion at udrydde alle protestanter ikke kun i Frankrig og Nederlandene, men »i hele kristenheden«. I det berømte forsvarsskrift »Apologia« fortæller Oranieren, at han blev så chokeret over meddelelsen, at han straks fattede den beslutning at bekæmpe disse planer af alle sine kræfter.¹¹

Vilhelm af Oranien trådte først offentligt frem med sin viden, da han publicerede sit forsvarsskrift i 1581, men jeg antager det for givet, at han

⁸ Vello Helk, *Laurentius Nicolai Norvegi S.J. En biografi med bidrag til belysning af fromerkirkens forsøg på at genvinde Danmark-Norge i tiden fra reformationen til 1622*, 1966, s. 25ff, 65ff.

⁹ For Bartholomæusnattens almindelige politiske betydning se Walter Plätzhoff, *Geschichte des europäischen Staatensystems*, 1928/1967, s. 57-61, 68-71.

¹⁰ For et interessant essay om historikernes beskæftigelse med »den sorte legende« se Herbert Butterfield, Lord Acton and the Massacre of St Bartholomew, i: *Man on his Past*, 1969, s. 171-201.

¹¹ Vilhelm af Oranien, *Apologia illustrissimi principis Willelmi...*, 1581. Det afgørende tekststed er oversat og kommenteret i F. Rachfahl, *Wilhelm von Oranien und der niederländische Aufstand*, I, 1906, s. 230f.

allerede meget tidligere har øvet indflydelse på de fyrster, der stod ham nær. Blandt dem var Frederik II af Danmark, der vedligeholdt en fortrolig kommunikation med Oranieren frem til dennes død i 1584. Oranieren og dennes brødre havde i 1568 inden deres første angreb på de spanske tropper i Nederlandene et hemmeligt møde i Danmark med Frederik II, og det er absolut en mulighed, at parterne under dette møde har svoret at bekæmpe katolicismen i dens mere aggressive form, dvs. specielt indførelsen af inkquisitionen.¹² Hvad der var sandhed, og hvad der var efterrationalisering i Oranierens påstande om begivenhedsforløbet i 1559, må stå hen, men mandens hele noble personlighed måtte øge troværdigheden af hans ord. Da både Spanien og pavestolen var i offensiven i disse årtier, kunne mange elementer af den internationale politik også uden besvær passes ind i en omfattende katolsk *masterplan*. Ikke mindst blev nedslagtningen af de mange tusinde franske protestanter i forbindelse med Bartholomæusnatten 1572 taget som et afgørende bevis på eksistensen af en konspiration. Den protestantiske offentlighed hæftede sig herunder ved pavens og den spanske konges glædesceremonier efter massakren. Det forhold at Katharina af Medici kort tid efter Bartholomæusnatten var tilbage på sin vante forsonlige kurs i forhold til protestanterne, og at noget måske haltede i den almindelige tolkning af, hvad der egentlig skete i Paris i august 1572, var ikke tilstrækkeligt til at kuldkaste sammensværgelsesteorien.

Den politiske betydning af, at de protestantiske fyrster følte sig udsat for en skummel international sammensværgelse mod dem selv og deres riger, kan næppe overvurderes. Den katolske offensiv og sammensværgelsesteorien må betragtes som en af de store motiverende faktorer i nordeuropæisk politik i 1570'erne og 1580'erne. Dette gjaldt ikke mindst for den engelske dronning, der 1570 blev erklæret for kætter af paven, og i

¹² For forbindelsen mellem Frederik II og Vilhelm af Oranien se Knud Fabricius, L. L. Hammerich og Vilh. Lorenzen (red.), *Holland-Danmark. Forbindelserne mellem de to Lande gennem Tiderne*, I, 1945, s. 51ff. – Frederik II tilbød i juli 1567 Oranieren asyl i Danmark, efter at denne var flygtet fra Nederlandene. Som vidnesbyrd om det hemmelige møde mellem Frederik II og Oranieren og dennes brødre haves på Rosenborg et trepotsglas med de ialt 18 deltageres indridsede navne. Glasset rummer desuden kongens og Oranierens valgsprog (hhv. »Treu ist wilbradt« og »Je main teeindre«). Glasset er gengivet med en kort billedtekst ved Gudmund Boesen i *Arv og Eje*, 1968, s. 104. Det er en mulighed, at glasset skal vidne om, at de tilstedeværende har svoret hinanden troskab i kampen mod den katolske kirke; jf. Harald Langberg, *Dansesalen på Kronborg*, 1985, s. 61 hvor glasset gengives med bl.a. følgende kommentar: »Et højtideligt løfte om sammenhold mod den spanske inkquisition var i Bruxelles beseglet med drik af et fælles »tiggerbæger«, der siden blev symbol for de kæmpende, som havde bedt om deres ret og hånligt var afvist som »tiggere«. – 1564-65 og igen 1567-69 er et ægteskab mellem Frederik II og Vilhelm af Oranien søster Juliana på tale. Planen synes at være faldet på storpolitiske betænkeligheder (Frede P. Jensen (udg.), *Frederik IIs egenhændige breve*, 1984, nr. 28 og 37).

de følgende år skulle blive genstand for sammensværgelse på sammensværgelse. Men Danmark var en af lutheranismens hovedbastioner, og også her måtte man føle, at der svævede en omend diffus trussel over landet. Frederik II troede, som en række af hans udtalelser til forbunds-fæller vidner om, på oplysningerne om en stor katolsk konspiration rettet mod den protestantiske verden, og vigtige elementer af hans udenrigs- og sikkerhedspolitik falder først på plads, når de ses ud fra denne forudsætning.¹³ Fra dansk side havde man en dyster perception af, hvad den internationale magtkamp drejede sig om, og den danske udenrigspolitik efter Syvårskrigen må efter min opfattelse skildres i mere dramatiske termer, end det normalt er tilfældet.

Den kompromisløse hårdhed, hvormed hertugen af Alba forfulgte »kætterne« i Nederlandene, og de massakrer, der ledsagede krigsførelsen – blodigst og mest uhyggelig Antwerpens plyndring i november 1576, der kostede 7000 mennesker livet – fremmanede for omverdenen efterhånden billedet af en til det yderste og bitreste ført kamp om den rette tro. De forskellige anslag og mordforsøg, der udgik fra spansk og katolsk side, bl.a. mod dronning Elisabeth af England og Vilhelm af Oranien, vidnede om, at kampen tillige handlede om politisk legitimitet, og at den førtes under anvendelse af helt nye metoder. Anslagene opfattedes af protestanterne selvsagt som en yderligere bekræftelse på sammensværgelsesteorien. Den helt specielle blanding af religiøs fanatisme, dobbeltspil og forræderi, som kendetegnede disse årtiers politiske kultur, har med god grund fået en historiker til at tale om den »uerklærede borgerkrig mellem protestanter og katolikker, som eksisterede i hele Nordvesteuropa undtagen i Nederlandene, hvor den var erklæret«.¹⁴

Attentaterne mod Vilhelm af Oranien måtte selvfølgelig gøre indtryk hos ledelsen i Danmark på grund af Oranierens venskab med Frederik

¹³ I et brev til hertug Julius af Braunschweig af 13. april 1573 betoner Frederik II vigtigheden af, at den nye biskop i Hildesheim ikke bliver en katolik, »weill nit zu zweiffeln vnd ganz Notorium ist, dass dass blutbadt in Frankreich durch denn babst vnnnd seinen anhang angericht worden« (Rigsarkivet, København (=RA). TKUA. Ausl.Reg. 1572-73, fol. 278-79). I et brev til kurfyrst August af Sachsen, dateret Hald 12. juli 1573, skriver den danske konge om det polske kongevalg »...alss dass durch solche wahl, von dem babst und seinem anhang, furnemblich die luterische lehre auszurotten, vnnnd ein blutbadt wie inn Frankreich anzurichtenn, gesucht vnnnd getrieben worden« (RA. TKUA. Ausl.Reg. 1572-73, fol. 359-61). Til hertug Georg af Liegnitz, som Frederik II gennem mange år opretholdt tæt kontakt med, hedder det 23. aug. 1573: »Dieweile aber gar keinn zweiffell, die polnische wahl, sey durch dess bapsts vnnnd seinen anhang befurdtt vnnnd getriebenn, die luterische lehr auszurotten, vnnnd nit weniger im Polenn vnnnd Deutschlandt, alss inn Franckreich einn blutbadt anzurichtenn« (RA. TKUA. Ausl.Reg. 1572-73, fol. 389-90v).

¹⁴ John Bossy, *Giordano Bruno and the Embassy Affair*, 1991, s. 4.

II.¹⁵ Det store spørgsmål var, hvor langt man fra spansk/katolsk side ville gå i bestræbelserne på at ramme de øvrige protestantiske fyrster på deres person. Ingen kunne svare herpå, men det er ikke uforståeligt, at Generalstaterne under indtryk af mordet på Vilhelm af Oranien i juli 1584 følte trang til at advare den danske konge. Når Generalstaterne meddelte kongen de nærmere omstændigheder ved mordet var det »...for at I så meget bedre kan vogte og forvare Eder mod den slags ulykkelige tilstand og barbarisk tyranni«. Frederik II havde længe tænkt på sin personlige sikkerhed, men gav også let resigneret til kende over for en af sine nærmeste, at der jo desværre var så mange djævelske praktikker, at man ikke kunne vide, hvordan man skulle vogte sig mod dem.¹⁶ Sammensværgelserne i England mod dronning Elisabeth vidste man ligeledes god besked med i Danmark; i 1585 befalede kongen, at der skulle oversættes og udsendes et skrift om William Parrys forræderi.¹⁷

Frygt for spionage og katolsk inspirerede anslag førte til, at der i Danmark i årene efter 1576 blev truffet skærpede kontrolforanstaltninger over for fremmede, der ville ind i landet. Udlændinge skulle være forsynet med et dansk rejsepas og måtte kun rejse ind i Danmark via de almindelige færgesteder. De rejsende ind i og ud af riget skulle tillige nøje udspørges om deres ærinde i landet. Foranstaltningerne skulle i begyndelsen i første række forebygge spionage i Danmark, men det er åbenbart, at man i 1580'erne i stigende grad regnede med muligheden af attentater mod kongen. Forholdsreglerne blev i 1580'erne indskærpet gang på gang over for lokale myndigheder. Efter mordet på Vilhelm af Oranien indskræpes ikke mindst opsynet med »vælske (dvs. personer fra de romanske lande, især Italien), fransoser, spaniere«, et påbud der gentages i maj 1586. En række særlige forholdsregler, herunder bl.a. en udvidet vagttjeneste, blev truffet for København, flådens hjemsted, hvor man ud over spionageaktiviteter frygtede forsøg på at sætte orlogsfartøjerne i brand.¹⁸

Det er på baggrund af sådanne holdninger ikke underligt, at man i

¹⁵ Således udtrykker Frederik II i et brev af 11.jan.1578 bekymring for Oranierens personlige sikkerhed (Knud Fabricius m.fl. (red.), *Anf. arb.*, s.56).

¹⁶ *Sst.* s.57 – For Frederik II's resignerede holdning se brev til hertug Ulrich af Mecklenburg dateret Knudsby den 6.sept.1584. RA. TKUA. Ausl.Reg.1584-85, fol.157-59v.

¹⁷ Skriftets titel er »*Bericht von der Verräterei Willem Parrys*«. 40 blade (jf. Lauritz Nielsen, *Dansk Bibliografi 1551-1600*, 1931-32, s.43, nr.393). – Kongen skulle selv have 20 eksemplarer (*Kanc. Brevb.* 18.juli og 2.sept.1585).

¹⁸ *Kanc. Brevb.* 14.april 1571, 24.aug.1576, 25.jan.1577, 21.nov.1579, 10.feb.1582, 12.feb.1582, hvor der henvises til tidligere påbud, 15.juli 1584, 10.juli 1585, 4.maj 1586, 13 nov.1586, 24.marts 1587, 1.nov.1587, 20.nov.1587.

Danmark fulgte udviklingen på den nederlandske front med betydelig interesse. Næsten overalt, hvor man dukker ned i 1570'ernes og 1580'ernes fyrstelige korrespondance eller interne danske kancellikorrespondance, vil man finde den seneste udvikling i Nederlandene omtalt. I Danmark kunne man i 1570'erne glæde sig over Vilhelm af Oraniens fremgang, således som den bl.a. fandt udtryk i »pacifikationen i Ghent« i november 1576, hvor Generalstaterne samt Vilhelms udsendinge med flere enedes om en form for religionsfred for Nederlandene og for et samarbejde om at uddrive spanierne. I alle faser følges og kommenteres med udpræget spanskfjendtlig tendens udviklingen i Heinrich Rantzaus talrige relationer til Frederik II, der gennemgående er båret af fortrøstning til, at nederlænderne trods de uafslåelige skift i krigslykken ville kunne klare sig i kampen mod Spanien. Fra 1570'ernes slutning begynder billedet imidlertid at blive mere dystert. Det lykkedes ikke for Oranieren at dæmpe nederlændernes indbyrdes religiøse modsætninger og at holde nord og syd sammen i en fælles kamp. 1579 trak en række sydlige provinser sig ud af kampen mod Spanien, der året efter fik en yderligere magttilvækst ved at okkupere Portugal.

I 1580'erne skulle billedet blive endnu mørkere. I 1580 gik den nordøstligste provins Groningen over til Spanien med den konsekvens, at der nu stod spanske tropper få dages march fra Danmarks grænse mod syd. I februar 1583 giver Frederik II sin uro til kende over den katolske indgriben i ærkebispedømmet og kurfyrstedømmet Köln, hvor også spanske tropper deltog, og den såkaldte »Kølnerkrig« der efterhånden glider sammen med krigen i Nederlandene, spiller i de følgende år en rolle i de danske trusselvurderinger. Samme år indledte fyrsten af Parma den lange række af erobringer, således af Bruxelles og Antwerpen i 1585, som mod 1580'ernes slutning havde bragt hovedparten af området syd for floderne Maas og Rhinen under spansk kontrol. I øst faldt Deventer i 1587 og ved at trænge frem til IJsselmeer skilte spanierne Friesland fra de sydligere provinser. Mod slutningen af 1580'erne kontrollerede Generalstaterne blot fire hele provinser og et område, der fra øst til vest var ca. 125 km, fra nord til syd lidt mere. Vigtig blev også oprettelsen i december 1584 af Den Hellige Liga i Frankrig, hvorigennem Spanien greb aktivt ind i fransk politik for at krydse beslutningen om at gøre huguenotten Henrik af Navarra til fransk konge. Med Ligaens oprettelse og videreførelsen af religionskrigen i Frankrig genoplivedes tillige rygterne og forestillingerne om en udryddelseskrig mod protestanterne.

Da intet tilsyneladende kunne stoppe den spanske hær, syntes de spanske politiske og religiøse mål i højere grad end nogensinde tidligere at være inden for rækkevidde. Det eneste lyspunkt var på den baggrund,

at de protestantiske magter så det i deres egen interesse at komme nederlænderne og huguenotterne til hjælp. Mest aktivt spillede dronning Elisabeth ud, da hun i august 1585 sluttede en forsvarsalliance med Generalstaterne og i slutningen af samme år sendte en engelsk hær til Nederlandene under ledelse af Jarlen af Leicester. Hermed herskede der åben konflikt mellem Spanien og England, en konflikt der først og fremmest havde karakter af en søkrig.¹⁹ Hele denne udvikling kunne selvsagt ikke lade Danmark uberørt.

Geostrategiske vilkår

Det *geostrategiske grundvilkår* for Danmark-Norge var, at landene havde en lang grænse ind til Sverige, der var en magt i ekspansion. Gennem det meste af 1500-tallet var forholdet mellem de to nabostater præget af det fjendskab, som landenes eliter nærrede for hinanden. Forskellige forsøg fra Christian III's side på at opløse forholdet mellem Danmark og Sverige og etablere et samarbejdsforhold blev køligt modtaget af Gustav Vasa. Det lykkedes ikke efter 1536 at normalisere forholdet mellem de to stater, vel først og fremmest fordi Gustav Vasa og dennes efterfølgere territorielt følte sig forfordelte og mentalt og diplomatisk belavede sig på en situation, hvor de territoriale fordringer kunne rejses. Gustav Vasa søgte at ekspandere i Finmarken og arbejdede i 1550'erne med planer om et overfald på Gotland, medens sønnen Erik XIV desuden viste interesse for hele Norge, Herjedalen og Jemtland samt Skåne, Halland, Blekinge og Øsel. Johan III tilkendegav ved flere lejligheder en interesse for det norske kystområde nord for Halland. Under Karl IX startede på ny en svensk infiltrering i Finmarken, hvad der blev en væsentlig årsag til Kalmarkrigen (1611-13).²⁰ På denne baggrund foretrak de svenske konger – ser vi bort fra 1580'erne – at indstille relationerne til Danmark på fjendskab, hvad der også gav en række legitimitetsmæssige og styringsmæssige fordele. Fra dansk side fastholdt man efter 1536 generelt en status-quo-linie i forhold til Sverige, som kortvarigt blev afløst af en mere ekspansiv linje under Syvårskrigen. Det næsten konstante fjendskab

¹⁹ Oversigter over den politiske og militære udvikling i Nederlandene gives i J. H. Elliott, *Europe Divided 1559-1598*, 1968, s. 201ff og i Geoffrey Parker, *Anf. arb.*, s. 118ff. Mange sider af den spanske krigsførelse er behandlet i sidstnævnte forfatters værdifulde arbejde *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567-1659*, 1972. – For Heinrich Rantzaus indberetninger se Otto Brandt, *Anf. arb.*, s. 83ff. Det beror på en fejltolkning af den danske konges holdning, når Otto Brandt skriver (*Sst.*, s. 90), at Frederik II mere stod på spansk side.

²⁰ For de svenske prætentioner kan generelt henvises til Georg Landberg, *De nordiska rikena under Brömsebroförbundet*, 1925; Frede P. Jensen, *Danmarks konflikt med Sverige 1563-1570*, 1982; Oscar Albert Johnsen, *Finmarkens politiske historie*, 1923.

og pres fra den svenske nabomagt fastlagde af sig selv den danske statsledelses udenrigs- og sikkerhedspolitiske hovedopgave: at søge at holde Sverige i skak i det mangesidige konkurrenceforhold, man befandt sig i til denne magt.

Forholdene i det sydlige udland påkaldte sig ligeledes til stadighed opmærksomhed. En vedvarende udfordring havde landet gennem det meste af Christian III's tid følt i form af prætentioner og et tidvis vidt drevet intrigespil fra Christian II's arvinger, senest fra enkehertuginde Christine af Lothringen (1521-1590). Christine var nært beslægtet med Filip II, og hendes hus var herigennem en fjendtlig faktor af nogen betydning i ryggen på Danmark, omend det selvsagt ikke kunne disponere over ressourcer i et omfang som Sverige. Det var på ingen måde tilfældigt, at den fremtrædende adelsmand Peder Oxe i sin landflygtighed (1558-1565) sluttede sig til enkehertuginde og fra hendes hof i Lothringen deltog i intrigespillet mod Frederik II. De svenske konger Erik XIV og Johan III søgte ligeledes at inddrage det lothringske hus i deres politik mod Danmark. Selv om Christine fra 1560'ernes sidste år dæmpede sin antidanske holdning, blussede lejlighedsvis nye intriger op, og man kunne fra dansk side ikke udelukke, at hendes fætter den spanske konge under givne omstændigheder kunne udnytte de lothringske prætentioner i sit eget magtspil.

Det var en svaghed, at der herskede relativt uafklarede forhold i Danmarks sydlige grænseområde. Gennem det meste af Frederik II's regeringstid eksisterede et modsætningsforhold til byen Hamburg om stapelrettighederne på Elben. I perioder var Sundet spærret for Hamburgs skibe. Konflikten, der blev procederet ved Kammerretten i Speyer, blev dog holdt på lavt blus og syntes i Frederik II's sidste år at pege i retning af byens underkastelse under den danske konge. En hyldning af Frederik II i Hamburg var fastsat til juni 1588, men kongens død kom imellem. Forholdet til Lübeck var i 1570'erne og 1580'erne ligeledes dårligt, bl.a. fordi byen støttede Hamburg på forskellig vis. Det nyligt underkastede Ditmarsken indgik i forskellige danskfjendtlige intriger og kunne under givne forhold ventes ikke at være til at stole på. Vanskeligere at tackle var gennem årene forskellige ret skarpe divergenser med hertug Adolf af Gottorp (1526-1586), Frederik II's farbroder. Hertugen var en condottiere-type, der siden 1556 stod i spansk sold og 1572 kæmpede på spansk side i Nederlandene. Han søgte gennem territorial ekspansion, et ganske omfattende fæstningsbyggeri og egen udenrigspolitik at skabe en uafhængig gottorpsk statsdannelse. Hertug Adolf måtte fra dansk side til stadighed holdes under overvågning og have anvist sin plads. Efter broderen hertug Hans den Ældres død i okt. 1580 gjorde han i en for

Danmark udenrigspolitisk vanskelig situation krav på hele broderens territorium, og indvilgede først i en bodeling efter langvarige forhandlinger, hvorunder Frederik II så sig nødsaget til at true og opbyde dele af det adelige militære opbud, rostjenesten, i Jylland og på Fyn.²¹ Fra dansk side har man givetvis spurgt sig, hvad der lå bag hertug Adolfs stridbarhed, og om hertugen, der havde en vis magtposition i kraft af at være kredsoborst for Den Nedresachsiske Kreds, ville være til at stole på, hvis konflikten i Nederlandene bredte sig til Nordtyskland og Danmark. Under alle omstændigheder stod hertugen på så god fod med Spanien, at der fra spansk side i 1578 regnedes med muligheden af, at hertug Adolf kunne formås til at angribe Danmark sydfra sammen med hertug Erich af Braunschweig.²² Usikkerhedsmomenterne omkring gottorperens intentioner kan opfattes som forløber for de dansk-gottorpske problemer, der skulle blive akutte i næste århundrede.

Det tredje geostrategiske vilkår var Øresunds voksende betydning som følge af Østersøhandelens eksplosive vækst gennem 1500-tallet. Betydningen kan bl.a. aflæses gennem stigningen i antallet af skibe, der passerede Sundet og bidrog til at gøre Sundtolden til en betydelig og misundt indtægtskilde for den danske konge. Dette gjaldt selvfølgelig ikke mindst efter indførelsen af lastetolden 1567/71. I Frederik II's regeringstid indbragte lastetolden totalt for hele perioden ca. 2 mio. rigsdaler. Der var tale om den største enkelttold i det europæiske område. Igennem 1500-tallet passeredes Sundet årligt i gennemsnit af følgende antal fartøjer:

1497-1547	1,336
1557-1558	2,251
1560-1569	3,158
1574-1579	4,300
1580-1589	4,921
1590-1599	5,623 ²³

²¹ Frederik II meddeler i brev dateret Silkeborg 9. aug. 1587 kurfyrsterne af Brandenburg og Sachsen, at han skal hyldes i Hamburg, men at han har udskudt ceremonien til foråret 1588 (RA. TKUA. Ausl. Reg. 1586-87, fol. 449-53). I brev til Ulrich af Mecklenburg dateret Antvorskov 23. marts 1588 skriver den dødsyge konge, at han på grund af sygdom har måttet udskyde den til 2. juni 1588 berammede hyldning i Hamburg (Sst., fol. 623v-25v) – Hertug Adolf er biograferet af Herman Kellenbenz i *Biographisches Lexikon für Schleswig-Holstein und Lübeck*, bd. 6, 1982, s. 20-23. For de militære trusler mod hertug Adolf se *Kanc. Brevb.* 15. juli og 17. aug. 1581.

²² Dette fremgår af den plan for et angreb på Danmark, som den spanske udsending i Sverige Francisco di Eraso sendte til Filip II, jf. Karl Hildebrand, *Johan III och Europas katolska makter*, 1898, s. 295.

²³ Nina Bang, *Tabeller over Skibsfart og Varetransport gennem Øresund 1497-1660. Første Del: Tabeller over Skibsfarten*, 1906, S. x.

Det danske kerneområde ved Sundet blev således gennemskåret af en international handelsvej, der blev vigtigere og vigtigere for Vesteuropas forsyning, specielt med korn og skibsartikler. Generalstaternes, navnlig Hollands, voksende økonomiske potentiale og dermed også deres militære modstandsevne i forhold til Spanien var direkte betinget af Østersøhandelen. Også for den engelske dronning var indtægterne fra Østersøhandelen en meget vigtig indtægtskilde. Skrækvisionen for begge magter i 1570'erne og 1580'erne var på den baggrund, at Frederik II skulle få en forståelse med Spanien om at hindre deres sejlads på Østersøen. Forholdene i Sundet blev derfor fulgt med den største årvågenhed i Nederlandene og England. I 1581 foreslog Holland dog uden resultat, at Generalstaterne fik en fast repræsentation i området.²⁴

En anden vigtig indikator på Sundets stigende internationale betydning var det store antal »praktikker« og planer for at sætte sig i besiddelse af området, som landets fjender og internationale intrigemagere fandt på. De mange kupplaner udsprang dels af områdets økonomiske og strategiske betydning og dels af den gamle fæstning Krogens sårbarhed. Krogen var et typisk senmiddelalderligt ringmurskastel, hvis fæstningsværker alene bestod i en mur og en grav. Det synes at have været den almindelige opfattelse såvel i Danmark som i udlandet, at Krogen kunne erobres uden større vanskeligheder. Som et eksempel på den lave vurdering af Krogens forsvarsevne kan nævnes den kupplan, som den franske adelsmand Guy de Lansac fremførte i 1576 i forbindelse med forsøget på at skabe en svensk-lothringssk tilnærmelse vendt mod Danmark. I planen, der minder om en lignende fra Peder Oxes side fra 1550'ernes slutning, foreslås det at sejle 6.000 bøsseskytter på 30 beslaglagte handelsskibe til Øresundsområdet. En del af tropperne skulle landsættes ved Helsingør, hvor de let ville kunne erobre fæstningen »der kun består af et rundt tårn og ikke har nogen flanke; man vil let kunne gøre sig til herre over slottet, i hvilket der normalt kun er en vagt på 20 eller 25 mand«. Derefter udvikler de Lansac, hvorledes København kunne overrumples, hvilket ifølge franskmanden heller ikke frembød nævneværdige problemer.²⁵

I en anden kupplan, som flensborgeren Anders Lorck (Lorichs), Johan

²⁴ Anja J. Tjaden, *Frederic II of Denmark, Lord of Holland and Zealand? Diplomats in Action (1584-1587)*, i: J.Ph.S. Lemmink and J.S.A.M. van Koningbrugge (ed.), *Baltic Affairs: Relations between the Netherlands and North-Eastern Europe 1500-1800. Essays*, 1990, s.363.

²⁵ Ingvar Andersson, *Anf. arb.*, 1942, s.68ff. Franskmanden kendte lokaliteterne af selvsyn fra sit nedenfor beskrevne ufrivillige ophold i Danmark i sommeren 1573. – I april 1560 er der frygt for, at den landflygtige Peder Oxe skal forsøge at overrumple slottet (*Kanc. Brevb.* 9.april 1560; jf. også *Sst.* 6.april 1555).

III's faste udsending i Polen, i 1577 tilstillede den polske konge Stefan Batory, blev en hurtig indtagelse af København ligeledes stillet i udsigt, og der var ifølge Lorichs ikke andre fæstninger, som kunne holde stand. Den nedenfor nævnte spanske udsending i Sverige Francisco di Eraso fik efter samtaler med hertug Karl af Södermanlands tyske kansler Zacharias Vheling, der som Anders Lorck havde været i dansk tjeneste, ligeledes det indtryk, at fæstningerne i Helsingør og Helsingborg ikke var særlig stærke.²⁶ Det vil således fremgå, at den almindelige vurdering af Øresundsområdetets forsvarskapacitet indtil 1570'ernes slutning ikke var høj. Med de nævnte kupplaner og vurderinger er angivet en hovedforudsætning for de store fæstningsarbejder, som påbegyndtes på Krogen efter Syvårskrigens slutning.

Som sidste forhold bør nævnes, at det daværende danske rige var et imperium, der strakte sig fra Øsel (efter 1561) i øst til Island og Grønland i vest, fra Nordkap i nord til Elben i syd. Overalt sad den danske konges embedsmænd, og der forvaltedes efter principper og direktiver fra den danske centraladministration. Spørgsmålet om, hvorledes denne store forvaltningsopgave egentlig blev løst, venter i meget stadig på sit svar. Væsentlig i den sammenhæng var den ikke ubetydelige opgave med meget begrænsede ressourcer at varetage den danske stats suverænitet og interesser over for nabomagterne Sverige, Polen og Rusland og tillige over for det stigende antal fremmede, især englændere og hollændere, der fiskede og sejlede i de norske og islandske farvande. De danske suverænitetskrav med hensyn til havet mellem Norge og Island/Grønland – »Det Norske Stræde« som det lejlighedsvis betegnedes – stred mod den principielle engelske opfattelse, at havene var folkenes fælleseje, og kunne under andre forhold have fremkaldt en konflikt mellem de to lande.²⁷ Det var utvivlsomt de mere og mere belastede relationer til Spanien og ønsket om at kunne drage Danmark ind i den konfessionelle styrkeprøve, som efter lange diplomatiske forhandlinger tvang englænderne ind i et kompromis i 1583, der i vidt omfang imødekom danske suverænitetskrav.

Det kan være nyttigt at opregne nogle af de tendenser og udfordringer, som de danske beslutningstagere kunne iagttage på den store europæiske scene efter 1570. Som generelle tendenser (1) en næsten konstant krigstilstand i det nordfranske-nederlandske område; (2) Fra 1560'ernes begyndelse modreformationens offensiv, under hvilken pavestolens samvirke med de katolske magter skabte en religiøs/politisk trussel mod alle

²⁶ Vello Helk, *Anf. arb.*, s. 157ff. – Eventyreren Andreas Lorck er biograferet af Vello Helk i *Biographisches Lexikon für Schleswig-Holstein und Lübeck*, bd. 6, 1982, s. 170-72.

²⁷ Arnold Ræstad, *Kongens Strømme*, 1912, s. 150ff; Finn Gad, *Grønlands historie*, bd. 1, 1967, s. 223ff.

ikke katolske magter; (3) Det brogede politiske og religiøse billede i det tyske område; (4) En kraftig vækst med hensyn til de europæiske hæres og flåders størrelse samt en udvikling på fæstningsområdet, som inden for få årtier gjorde mange ældre anlæg værdiløse. Hertil kom så de mere specifikke udfordringer i Norden: et pres på landet fra et fjendtligt indstillet Sverige, der flere gange efter 1536 havde bragt krigen nær og 1563 resulterede i syv års åben krig; præntioner på landet fra det lothringske hus. Endelig en international merkantil kappestrid om handelen på Østersøen og en trussel mod suveræniteten som følge af den stærkt stigende besejling af Nordatlanten og Norskehavet.

2. Danmarks ressourcer

1500-tallets usikre og konfliktbetonede internationale politiske miljø rejste for de danske konger og beslutningstagere spørgsmålet om, hvorledes de skulle disponere over de ikke ubegrænsede ressourcer. Allerede Christian III havde fra sine første regeringsår måttet foretage vanskelige prioriteringer ikke mindst på fæstningsområdet, trængt som han var mellem Sverige og kejsermagten. Problemerne blev ikke mindre under Frederik II, der umiddelbart efter sin tiltræden i 1559 så sig stillet over for nye, kraftige udfordringer fra et ekspansivt indstillet Sverige. Hovedsigtet for megen af den indre politik gennem de nævnte kongers regeringstid måtte ikke mindst blive at styrke og øge de økonomiske og militære ressourcer.

Statsfinansernes status eller undertiden blot formodede status var en vigtig sikkerhedspolitisk faktor i 1500-tallet af den grund, at evnen til at afskrække, til at forsvare sig eller føre krig afhang af, hvor mange disponible midler man havde til hverve lejetropper for. Alle velordnede stater søgte derfor at samle en kapital, der kunne bruges i tilfælde af krig. Hvor væsentligt dette forhold også i nordisk sammenhæng var, kan ses af, at den danske konges formodede »fattigdom« spillede en vigtig rolle som forudsætning for den aggressive politik, Sverige begyndte at føre over for Danmark i årene umiddelbart forud for Syvårskrigen.

Af den grund var det vigtigt, at den danske stat finansielt og økonomisk ret hurtigt kom på fode efter Syvårskrigen, omend den indtrådte konsolidering på grund af kildematerialets status og manglende undersøgelser er vanskelig at beskrive i detaljer. Det står imidlertid fast, at det gennem en målbevidst reformvirksomhed fra kronens side lykkedes at forhøje de årlige indtægter af hovedgrupper som len og told meget betydeligt i forhold til, hvad der var præsteret tidligere, samtidig med at skattetrykket blev fastholdt. Hertil kom så yderligere den nye store

indtægtskilde lastetolden, der efter sin endelige konsolidering i 1571 årligt indbragte et beløb i størrelsesordenen 90.-100.000 daler. Denne meget betydelige indtægt gav Frederik II øget finansiel og dermed også politisk dispositionsfrihed. Det er disse forhold, der bevirker, at landet efter Syvårskrigen ikke behøvede at optage lån, og at krigsgælden på ca. 1.1. mio. daler ved kongens død i 1588 synes afbetalt. Tilmed havde landet kunnet kaste sig ud i det kostbare prestigebyggeri, som bygningen af Kronborg var. En vis lånevirkosomhed udfoldedes også fra kongens side. Den relative tillid til landets forsvarskapacitet, som Frederik II i sine senere år lejlighedsvis gav udtryk for, må også implicere, at kongen havde samlet sig en større sum penge til at hverve lejetropper for i påkommende tilfælde. Det må stå hen, hvor stor denne sum har været.²⁸

De europæiske krige og hele den usikre internationale situation måtte tilskynde til at tilvejebringe så fyldigt et billede af udviklingen på den internationale scene som muligt. *Efterretningsbehovet* gjorde sig allerede gældende i Christian III's senere år, men det er tydeligt, at det er stærkt stigende i Frederik II's tid (1559-88), og at interessen udstrækkes til at gælde hele det daværende internationale system. I 1572 foreslår Heinrich Rantzau endda kongen at få en agent i Venedig, der kunne holde ham underrettet om forhold i Tyrkiet og i Italien – et vidnesbyrd om, hvor betydningsfuld udviklingen i Middelhavsområdet var blevet selv for en nordisk stat.²⁹

Da Danmark ikke havde faste repræsentationer i de europæiske brændpunkter, som løbende kunne fremskaffe og kontrollere oplysninger, havde man så meget mere brug for den kontrol, som lå i, at informationer kom fra forskellige, af hinanden uafhængige kanaler. Der var derfor brug for alle de informationsskilder, som flød sammen ved det danske hof. Nogle kilder var naturligvis vigtigere end andre. I en særklasse står de talrige breve fra det saksiske hof i Dresden til Christian III og Frederik II. Brevene fra Dresden-hoffet udgør i perioder næsten ligeså mange efterretningsrapporter, fyldt som de er dels med kurfyrstens egne oplysninger og vurderinger dels med vedlagte afskrifter af det materiale, der via kurfyrstens eget omfattende efterretningsnet nåede frem til hans kancelli. Alene under Syvårskrigen blev der sendt 120 breve med tilhørende bilag fra Dresden til Frederik II. Hovedparten af disse

²⁸ Frede P. Jensen, *Anf. arb.*, s. 23; Joh. Grundtvig, *Frederik den Andens Statshusholdning*, 1876, s. 29ff. – For Frederik II's lensreform se senest Peder Enevoldsen, *Lensreformerne i Danmark 1557-96*, *Historisk Tidsskrift*, bd. 81, 1981-82, s. 343-99. – Kronborg opgives at have kostet ca. 430.000 daler, som hentedes fra Sundtolden. – For Frederik II's lånevirkosomhed se E. Ladewig Petersen, *Christian IV's pengeudlån til danske adelige*, 1974, s. 26f.

²⁹ Otto Brandt, *Anf. arb.*, s. 29.

breve(86) opfattedes som så vigtige, at de var til den danske konges »egen hånd« og således kun måtte åbnes af kongen personligt.³⁰

En anden storformidler af informationer var den nævnte kongelige statholder i hertugdømmerne Heinrich Rantzau, for hvem det var en embedspligt at indsende efterretninger til det danske hof. De mere end 1000 »relationer« som statholderen fra 1556 og til ind i 1590'erne sendte til tre danske konger, vidner om den ihærdighed, hvormed han holdt den danske statsledelse underrettet om udviklingen i udlandet. Statholderen havde sit eget udbyggede net af meddelere. Tyngden i relationerne er lagt på oplysninger om krigen i Nederlandene, om forholdene i Frankrig og Tyskland, det tyrkisk-habsburgske forhold følges ligeledes tæt. Var kommentarerne og analysen i relationerne ikke altid lige dybtgående, så udgjorde de dog med deres væld af aktuelle oplysninger en uundværlig forudsætning for skabelsen af et nogenlunde dækkende efterretningsbillede.

Yderligere informationer kom fra de venligtsindede hoffer i Nordtyskland og fra forskellige danske agenter i udlandet. Til disse sidste må henregnes de ikke få »råder« og officerer, der til stadighed stod i dansk tjeneste. Disse forpligtede sig i deres bestallinger til at forsyne kongen med oplysninger af politisk og militær karakter. Dertil kom endelig de forskellige »købmandsefterretninger« som man havde gode muligheder for at indhente under toldforretningerne i Helsingør. I den sejlbare del af året var man selvsagt specielt velunderrettet om den seneste udvikling i Nederlandene. Der er dog også talrige eksempler på, at man har sendt efterretningsagenter ud på individuelle opgaver til Sverige, Lothringen eller Frankrig i situationer, hvor man følte, at der forelå et væsentligt efterretningsbehov, som ikke kunne dækkes på anden vis. De mange tråde i et efter forholdene ganske udviklet efterretningsapparat – der kunne fortjene en selvstændig undersøgelse – løb sammen hos Frederik II og kansler Niels Kaas og sikrede disse personer en, så vidt man kan skønne, ganske alsidig orientering om de sider af den internationale udvikling, der havde dansk interesse.³¹

De udfordringer, som Danmark stilledes overfor under kappestriden med Sverige og under den politisk/ideologiske trussel fra Spanien og Romerkirken, gjorde spørgsmålet om kontakter med venligtsindede magter meget påtrængende. Væsentligst i den forbindelse var den vigtige alliance med Sachsen, der etableredes ved den danske prinsesse Annas ægteskab i 1548 med hertug, fra 1553 kurfyrst, August af Sachsen. Den

³⁰ Frede P. Jensen, *Bidrag til Frederik II's og Erik XIV's historie*, 1978, s. 23f.

³¹ *Kanc. Brevb.* 5. juli 1573, 13. jan. 1580; jf. også Emil Madsen, *Studier over Danmarks Hærvæsen i det 16de Aarhundrede*, 1899-1902, s. 181-98.

dansk-saksiske forbindelse skulle udvikle sig til en af konstanterne i nordeuropæisk politik og blev derigennem en international faktor. Sachsen var en Tysklands stærkeste og økonomisk mest velkonsoliderede territorialstater og spillede gennem mange år og ikke mindst under Syvårskrigen en væsentlig rolle i neutraliseringen af danskfjendtlige aktiviteter på den tyske scene. Danmark og Sachsen havde gennem årtier et tæt samarbejde omkring udenrigs- og sikkerhedspolitik. Dertil kom at Sachsen havde en vigtig funktion som formidler og inspirator i den moderniseringsproces, Danmark blev tvunget ud i under Frederik II. Som følge heraf var udvekslingen af oplysninger, varer, tjenesteydelser, opfindelser m.m. mellem de to hoffer intens.

Først uenigheden i 1570'erne om holdningen til de reformerte og til konkordieformlen og senere konkordiebogen (af 1580), det af kurfyrst August gennemtrumfede ortodokst lutheranske bekendelsesskrift, skabte distance mellem de to fyrster. Frederik II var imod formlens og skriftets antikalvinske tendens, der efter hans opfattelse kun kunne svække fronten mod katolikerne, og kastede det demonstrativt på ilden. Efterhånden stilnede den fortrolige brevveksling mellem de to hoffer af, som Frederik II konstaterede i et lidt vemodigt brev til kurfyrsten af 8. september 1583, og det synes at være kommet til et brud mellem de to tidligere så nærtstående mænd.³² Årsagen har været en fornyet uenighed mellem de to fyrster og antagelig denne gang om, hvorledes man fra lutheransk side skulle reagere på den katolske udfordring, som »Kølnerkrigen« udgjorde. For Frederik II har kurfyrst Augusts udglattende og næsten katolskvenlige holdning i denne strid været en anstødssten. Efter kurfyrst Augusts død i februar 1586 blev den tidligere så tætte forbindelse søgt reetableret med sønnen og efterfølgeren kurfyrst Christian. Allerede fra 1570'ernes begyndelse blev der etableret en ligeså fortrolig kommunikation med hertug Ulrich af Mecklenburg, der i juli 1572 blev kongens svigerfader. Denne kommunikation var ligesom den tidligere med Sachsen karakteriseret ved intens brevveksling og oversendelse af talrige »zeitungen«, kopier af dokumenter osv. – Andre tyske fyrster, som Frederik II havde nære kontakter med efter 1570 var kurfyrst Johann Georg af Brandenburg, hertug Georg af Liegnitz (Brieg), markgreve Georg Friedrich af Brandenburg-Ansbach (1578 også hertug i Preussen), hertug Julius af Braunschweig-Lüneburg, landgreve Wilhelm af Hessen, pfalzgreve Jo-

³² Frederik II's forhold til konkordiebogen er behandlet af Bjørn Kornerup i: Danmark og Konkordiebogen, *Kirkehistoriske Samlinger*, 7.rk. bd.3, 1957-59, s.217-248.

Frederik II til August af Sachsen af 8.sept.1583. RA. TKUA. Ausl.Reg.1582-83, fol.369-71. – Frederik II fralagde sig i brevet ansvaret for at have forårsaget distancen mellem dem.

hann Casimir samt greve Johann af Oldenburg. Under det voksende katolske pres udgør disse fyrster en løs gruppering, der dog langt fra var præget af enighed om valget af politiske midler. Men som den omfattende korrespondance og lejlighedsvis topmøder illustrerede, kan der fra 1570'erne siges at eksistere et forholdsvis udbygget sikkerhedspolitisk samarbejde mellem den danske konge og de ledende protestantiske fyrster i Nordtyskland.

Det *militære magtapparat* var i dette konfliktfyldte århundrede en vigtig ressource, og de danske bestræbelser på området må betragtes som en vigtig indikator for arten af den trussel, man følte sig udsat for. I tilfælde af en pludselig krisesituation havde landets ledelse af mere mobile landmilitære styrker kun adelsrytteriet, rostjenesten, at falde tilbage på. Den spillede derfor en central rolle i hele forsvarssystemet. Nyere undersøgelser har vist, at selv om rostjenestens organisatoriske forhold først blev tilfredsstillende løst i 1609, så stillede det sig anderledes med dens rent militære tilpasningsevne. Dens overgang til skydevåben og sidevåben omkring 1560 falder i tid sammen med introduktionen af samme våben i det sydlige udland.³³ Danmark synes således at have fulgt den våbentekniske og taktiske udvikling ude i Europa ret nøje. I kraft af en høj kampmoral spillede den da også en fremtrædende rolle under Syvårskrigen, hvor den brillerede over for overtallige fjendtlige styrker så vel i Axtornaslaget 1565 som i en række andre fægtninger. Formentlig har rostjenesten kunnet måle sig med det bedste rytteri i Europa. Et problem var selvfølgelig styrkens relativt begrænsede størrelse, ca. 1200 heste. I tilfælde af trusler fra syd kunne der dog også påregnes indsats af hertugdømmernes rostjeneste på ca. 900 heste og de øvrige styrker, som Den Nedresachsiske Kreds disponerede over.

Mere overset er det, at der i de forskellige kriseperioder efter 1570 blev hvervet ret betydelige kontingenter af bøsseskytter, heraf mange i Skåne, Halland og Blekinge, der blev lagt ind i byerne og på fæstningerne. Hvervningen af bøsseskytter var et sikkert krisetegn, og disse bøsseskytter kan siges sammen med rostjenesten at udgøre tidens egentlige beredskabsstyrke. De gamle borgervæbninger spillede dog stadig en vis rolle og under krisen i sommeren 1583 mønstredes de i købstæderne i Øresundsområdet. Derudover eksperimenteredes der i årene 1573-76 under indtryk af Bartholomæusnatten og intrigerne i forbindelse med det polske kongevalg med dannelse af nationalt forsvar baseret på bønderkarle. I marts 1573 bestemtes det, at landbefolkningen skulle lægges i læg

³³ Knud J. V. Jespersen, *Rostjenestetaksation og adelsgods*, 1977; Samme, Rostjeneste, ridderhær og militær revolution 1525-1625, *Krigshistorisk Tidsskrift*, nr. 2, okt. 1974, s. 3-38.

på 10, der skulle stille en soldat. Dette ændredes i juli 1574 til, at der i de næste fem år skulle stilles en skytte af hver 40 mand. Den opstillede styrke blev med nedslående effekt mønstret i 1575, hvor mange knægte simpelthen udeblev, medens andre blev fundet uegnede. I 1576 opgav man så eksperimentet.³⁴ Det stod klart, at man ikke kunne imødegå den diffuse ydre trussel, man levede under, ved at opbygge en omkostningskrævende national hær, men at andre løsninger var mere nærliggende.

Som næsten alle andre stater byggede Danmark også sin sikkerhed på hvervekontrakter med oberster, ritmestre m.fl., der forpligtede sig til at stille aftalte kontingenter af fodfolk og rytteri i tilfælde af krig eller krise. Kendtest blev de oberster, som Frederik II engagerede efter sin tiltræden som konge: grev Günther von Schwarzburg, Georg von Holle og Hilmar von Münchhausen, der alle deltog i Syvårskrigen og repræsenterede tidens militære kunnen på højeste niveau. Efter Syvårskrigen er det mindre bekendte navne som Johann von Holl og Balthasar von Wolff, vi møder.³⁵ Så relativt fåtallige de nationale kontingenter var, var det nødvendigt århundredet ud at forsikre sig gennem løbende kontrakter med lejetropsførere. Ingen af obersterne på kontrakt synes at være kommet i arbejde i de sidste 18 år af kongens regeringstid. Syvårskrigen havde været en lærestreg for livet for Frederik II i omgang med lejesoldater, og hans senere utilbøjelighed til at inkludere sig på mere omfattende landmilitære operationer bygger ikke mindst på denne krigs erfaringer. Alt i alt disponerede Danmark således kun over beskedne landmilitære styrker og var ingen landmilitær magt.

Langt større politisk og militær betydning havde flåden, hvis udvikling under Frederik II må betragtes som en af de største danske organisatoriske satsninger i 1500-tallet. Flådens udbygning må ved siden af fæstningsbyggeriet opfattes som den mest gennemgribende af bestræbelserne på at løse de sikkerhedsproblemer, som de internationale politiske og økonomiske forhold rejste for Danmark. Der er tale om en udvikling på flådeområdet, hvis magtpolitiske og statslige betydning fortsat næppe er

³⁴ *Kanc. Brevb.* 28. april 1583. – For eksperimentet med skabelse af en national hær se Jesper B. Asmussen, *Bonden og det nationale fodfolk. Træk af landalmuens deltagelse i krigsførelsen i det 16. århundrede*, *Historie*, bd. XV, 1985, s. 616ff.

³⁵ De nævnte lejetropsførere er mest udførligt behandlet af Gertrud Angermann i *Der Oberst Georg von Holle*, 1966. – 15. okt. 1571 fik Johann von Holl bestalling som oberst. Han skulle stille med et regiment knægte, svarende til 10 fenniker, på det sted, som kongen gav ham ordre til. Den årlige løn var 600 daler. Ifølge påskrift blev bestallingen fornyet 2. nov. 1573 (RA. TKIA 42. 1555-1573. Bestallingsregistrant fol. 336v-337); enslydende breve til oberst Balthasar von Wolff samt et større antal ritmestre og kaptajner dateret Kolding 1. jan. 1579 i RA. TKUA. Ausl. Reg. 1578-79, fol. 286v-87v.

tilstrækkelig påagt af historieforskningen, det gælder den danske som den internationale.

Næsten intet var for datiden vanskeligere end at holde en større orlogsflåde rede til indsats år efter år. I Nordeuropa var det i denne periode alene England, Danmark og Sverige, der havde egentlige orlogsflåder. At Danmark – og Sverige – magtede denne udfordring vidner om de datidige nordiske samfunds teknologiske stadi. Samtidig var det naturligvis også udtryk for en statslig vilje og må ses som et af de mere synlige udslag af en højt prioriteret sikkerheds- og prestigepolitik. Det var ikke tilfældigt, at Christian III og Frederik II viede flåden en bestandig omsorg. Det stod klart for dem, at udlandets respekt for Danmark i hovedsagen byggede på den danske flådes størrelse og suverænitets-hævdeende indsats. Frederik II udtrykte gennem årene denne fundamentale indsigt med forskellige formuleringer, der alle var variationer over samme tema. I december 1580 hed det, at »Rigets magt og anseelse mest beror på søen«. I et brev til rentemester Christoffer Valkendorf af 11. februar 1587 møder vi formuleringen: »Da dette kongeriges meste magt og anseelse, som Kristoffer Valkendorf selv ved, beror på forrådet af skibe og søens regering«. ³⁶ Kongen havde her ikke mindst Sverige i tankerne, og konkurrencen med Sverige må overhovedet ses som et hovedincitament bag hans flådeudbygning. Da den svenske flåde i Johan III's tid kom ind i en udpræget nedgangsperiode, hvor tilgangene overvejende bestod af galejer og andre mindre skibe, ³⁷ sakkede Sverige i 1570'erne og 1580'erne agterud i den interne flådekonkurrence med Danmark. Det var en situation, der var meget forskellig fra den, der rådede under Gustav Vasa og Erik XIV, og uden tvivl en væsentlig del af forklaringen på den styrkede position, Danmark indtog over for Sverige efter Syvårskrigen. Men med i billedet hørte det også, at maritime og sømilitære udfordringer i stigende omfang kom fra England og Nederlandene, ja, enhver magt der kunne disponere over et antal større handelsskibe, kunne i princippet præstere en invasionstrussel mod Danmark. Fra sommeren 1573 og til langt ind i 1574 frygtede man, som skildret nedenfor, et overfald fra fransk side.

I 1576 indførtes en fast rigsadmiralsstilling, der blev besat med Peder Munk, og flådens leje på og ved Bremerholm blev i disse år rigets største arbejdsplads og et af Nordeuropas store anlæg. Flådens udvikling efter Syvårskrigen fremgår af følgende tabel:

³⁶ *Kanc. Brevb.* 31.dec.1580, 11.feb.1587.

³⁷ Otto Lybeck (udg.), *Svenska flottans historia*, I (1521-1679), 1942, s. 199.

Danske orlogsfartøjer 1570-1590

	Meget store	Store	Mellemstore	Små + koffardi	I alt
1570	2	13	20	8	43
1575	3(1)	11(2)	11(5)	12(9)	37(17)
1580	3	7(2)	6(3)	22(14)	38(19)
1585	3	7(3)	6(3)	15(3)	31(9)
1590	3	7(1)	9(4)	19(4)	38(8)

Kilde: Tallene er hentet fra udskrifter af skibsregister over danske orlogsfartøjer samlet af Niels M. Probst.

Den indbyrdes klassifikation bygger på størrelse af besætning og på antal kanoner, samt i visse tilfælde også på rigningstype og funktion. De »meget store« fartøjer kan skønvis sættes til 1000 engelske tons eller derover, de »store« skibe til 400-900 tons, de »mellemstore« skibe til 120-300 tons, medens de »små« fartøjer var på under 100 tons. En vis usikkerhed må påregnes omkring antallet af »små« fartøjer.³⁸

Tal i parentes betegner tilgang inden for kategorien i seneste femårsperiode. Det skal bemærkes, at der i tallene for 1575 indgår de 7 orlogsfartøjer, som Sverige tilbageleverede i henhold til Stettinerfreden af 1570.

Som det kan ses, er antallet af skibe relativt uændret gennem perioden. Man har ønsket også i fredsperioden at have en flåde på ca. 40 orlogsfartøjer, store og små. Det er også klart, at man efter Syvårskrigen afslutning går ind i en intensiv bygge- og anskaffelsesfase, der resulterer i en næsten komplet udskiftning af flåden, der i midten af 1580'erne kun har fem fartøjer tilbage fra Syvårskrigen tid. Udenlandsk ekspertise blev i et vist omfang søgt, både til at bygge fartøjerne og til at føre dem som skibshovedsmænd. Efter den store byggeperiode stod man med en ny flåde, men efter alt at dømme også med en slagkraftigere og mere avanceret flåde. Et nyt meget stort skib var kommet til. De tre meget store skibe »Fortuna«, »Sankt Oluf« og »Wohl Herr« havde dog primært en afskrækkelses- og statusfunktion, og væsentligere har udviklingen på området »store skibe« været. Her synes man under indtryk af Syvårskrigen erfaringer at have udviklet en ny stærkt armeret og manøvre-dygtig type, der minder om de samtidige engelske såkaldte »lowcharged

³⁸ Jeg er maritimhistorikeren Niels M. Probst meget taknemlig for at have givet mig adgang til sit skibsregister og for beredvillighed til at dele ud af sin skibstekniske viden.

ships«. Kongen synes at have haft en personlig indflydelse på udviklingen af den nye type og var meget stolt af »Rafael« (18-32 kanoner; tilgået 1582) og »Gideon« (34-38 kanoner; tilgået 1584). I et brev fra 1585 giver han interessante oplysninger om sin rådgivning af skibenes bygmester og skrev, at han ikke mente, at der fandtes skibe, der sejlede så godt som de to nævnte. I 1586 tilgik et lignende endnu større skib »Josafat« med ca. 50 kanoner.³⁹

Også inden for kategorierne »mellemstore« og »små skibe« var der indtil midten af 1580'erne en kontinuerlig tilgang og udskiftning. Det var disse skibe, der skulle varetage hovedparten af opgaverne i fredstid, dvs. håndhæve suveræniteten og rense søen for sørøvere og kapere m.m. Interessant er ikke mindst anvendelsen af den fra Middelhavsområdet kendte galej, der siden slutningen af 1570'erne indgår med 4-5 enheder. Galejerne, der havde en besætning på nogle og halvtreds mand og var armeret med 10-28 stk. skyts, var velegnede til kystnære operationer og landgangsoperationer. Hjelpeaktionen til fordel for Danzig i 1577 blev, som det nedenfor skal beskrives, udført af en dansk galejflåde under kommando af Erik Munk. Derudover kunne flåden om nødvendigt, som i tidligere kongers tid, udvides i betydelig grad gennem inddragelse af koffardiskibe.

I 1580'erne er det åbenbart, at Danmark havde nået et af hovedmålene for disse årtiers sikkerhedspolitiske bestræbelser, idet man gennem et målbevidst byggeprogram havde skabt en moderne orlogsflåde, der var kendt og respekteret ikke blot i Østersøen men tillige blandt de store vesteuropæiske søfarende nationer. Flåden havde nogenlunde samme størrelse som den engelske dronnings orlogsflåde, men de danske skibe synes at have været bedre bestykket. Muligheden af at håndhæve suveræniteten på »kongens strømme« var øget, og det samme var kapaciteten til at afvise en fjendtlig flåde eller et invasionsforsøg. Flådens voksende styrke må ses som en hovedårsag til de engelske og nederlands-

³⁹ H.D.Lind, *Fra Kong Frederik den Andens Tid. Bidrag til den dansk-norske Sømagts Historie 1559-1588*, 1902, s.208f. – Den skotske skibshøvedsmand Alexander Durhams virke i Frederik II's tjeneste er skildret af Åge Fasmer Blomberg i: Alexander Durham, kgl. majestæts skibshøvedsmand, *Fynske Aarbøger*, VI, 2, 1957, s. 315-348. – Vragene af »Gideon« og »Josafat« ligger i den nuværende Helsingør færgehavn. De endte som fundament for et havneanlæg, der påbegyndtes 1617. Et skib, der formodes at være »Gideon«, er i 1990 blevet undersøgt og opmålt af marinarkæologer. Det fremgår af en foreløbig meddelelse om undersøgelsen, at skibet havde dobbeltbeklædning af egetræ, og at dobbeltbeklædningen ikke var resultat af en senere forhudning (Niels M. Probst, *Udgravningen af Frederik II's skibe ved Helsingør*, Foredrag holdt i Militærhistorisk Kommission 3. december 1990. Revideret engelsk version: *The Introduction of Flush-planked Skin in Northern Europe – and the Elsinore Wreck*, Paper based on lecture held at the 6. International Symposium of Boat and Ship Archaeology (ISBSA, September 1991).

ke bestræbelser i 1580'erne på at få Danmark aktivt involveret i kampen mod Spanien, og dens ry kan belægges på forskellig måde. Jeg skal nøjes med at citere de anerkendende ord, som Sir Francis Drake kom med i sommeren 1588. Den store søkriger funderede over, om de spanske skibe i den store armada var sejlet til Danmark efter træfningerne med den engelske flåde og sagde: »If they should go to the King of Denmark and there have his friendship and help for all their reliefs, none can better help their wants in all these parts than he; for that he is a prince of great shipping«.⁴⁰

Inden for *fæstningsområdet* blev der foretaget nogle af datidens største og mest ressourceforbrugende anlægsarbejder overhovedet. Her må man huske på, at fæstningsbyggeri var et af 1500-tallets mest synlige trusselsbarometre. Såvel Christian III som Frederik II viede fæstningerne den største interesse og greb ofte selv ind i byggearbejderne gennem personlige ordrer. Hele Christian III's regeringstid kendetegnedes ved omfattende fæstningsarbejder, som man med rette har sat i forbindelse med truslerne mod landet sydfra. I kongens senere år synes man – og vel under indtryk af en mere udpræget maritim trussel – at have lagt vægt på at styrke fæstningerne ved Store Bælt og Øresund. De meget omfattende arbejder på Nyborg slot og by i 1550'erne påkalder sig betydelig interesse, også fordi de på grund af anlægsomkostningerne tilsyneladende indgik som et moment i konflikterne inden for adelen i slutningen af 1550'erne. I 1550'erne byggedes tillige det helt nye Landskrone slot, der kunne overvåge den naturlige havn på dette sted.⁴¹

Vigtigst i Frederik II's tid er bygningen af fæstningen og slottet Kronborg, der gennemførtes i årene fra 1574 til 1585. Fra dansk side havde man, som tidligere omtalt, siden 1550'erne været klar over, at Sundområdet og Krogen indbød til intriger og kupplaner og udgjorde et sikkerhedsproblem, der måtte afhjælpes. I den revurdering af hele det danske fæstningsvæsen, der med saksisk bistand blev foretaget i 1550'ernes slutning, indgik også planer om forstærkning af Krogens og Københavns befæstning. I 1558 og igen i december 1559 var den saksiske bygmester Hans von Dieskau på Krogen, og efter det sidste besøg

⁴⁰ For den engelske flåde se oversigten i Colin Martin and Geoffrey Parker, *The Spanish Armada*, 1988, s. 65. Men englænderne havde større mulighed end danskerne for at udvide orlogsflåden med koffardiskibe. – Sir Francis Drake's udsagn er citeret efter Winston Graham, *The Spanish Armadas*, 1972, s. 144.

⁴¹ Otto Norn, *Christian III's Borge*, 1949; Frede P. Jensen, Omkring Peder Oxes fald, *Historisk Tidsskrift*, bd. 79, hft. 2, 1979, s. 335. På fæstningsområdet gjorde den saksiske indflydelse sig stærkt gældende. Kurfyrst August gav i et brev af 20. marts 1555 til Chr. III vigtige råd med henblik på Nyborgs befæstning. Han lovede at sende sin bygmester Friedrich von der Grund (Dresden. 2. Dän. Buch, fol. 169-69v).

fremsatte han forslag om at forsyne slottet med to murede bastioner.⁴² Snart lagde krisen i forhold til Sverige beslag på ressourcerne, og von Dieskaus projekt blev formentlig ikke realiseret. Den direkte anledning til at genoptage ombygningsplanerne blev, som skildret nedenfor under afsnittet om udenrigspolitikken, en ændret trusselsvurdering, hvor den danske statsledelse i lyset af Bartholomæusnatten i 1572 og Henrik af Valois' erhvervelse af Polens vakante kongetrone regnede med muligheden af et paveligt inspireret kupforsøg mod Danmark.

Frederik II gav ombygningsprojektet høj prioritet, og i de indledende faser af byggearbejdet i årene 1575-77 opholdt han sig næsten udelukkende på Sjælland for at kunne være så tæt på den store byggeplads som mulig. I første omgang gjaldt det om at forsyne Krogen med to store bastioner, der kunne sikre mod et overrumplingsforsøg fra landsiden. Under stadig ændring af planerne udbyggedes ikke blot fæstningsanlægget, men kongen besluttede tillige at forvandle det gamle Krogen til et moderne og pretentiøst kongeslot. Da det nye og bekostelige anlæg stod færdigt i 1585, var slottet omgivet med en ny fæstningslinje, der domineredes af fire hjørnebastioner forbundet med mure (kurtiner) og med foranliggende grave ind mod land. I selve slotsbygningen indgik et massivt kanontårn, og i den største af bastionerne, »Ridder Postejen«, kunne der underbringes en større garnisonsstyrke.⁴³ Det vil fremgå, at Kronborg ikke primært, som det undertiden hævdes, blev bygget med henblik på i påkommende tilfælde at kunne hindre sejladsen gennem Sund-snævringen, men at sigtet var at kunne afværge overrumplingsforsøg af det strategisk vigtige sted.

Med Kronborgs nye bastionære anlæg rådede kongen og landet over et imponerende fæstningsanlæg, der repræsenterede de nyeste fortifikatoriske principper bl.a. med hensyn til at kunne yde flankerende ild. Et udpræget svaghedspunkt i det danske forsvarsapparat var fjernet, og det militærstrategiske billede i Østersøområdet var ændret og til Danmarks fordel. Men meget væsentlig var også prestigesiden af byggeriet. Selve slottet udformedes som en stor imponant kulisse, der rejste sig over fæstningen og sammen med denne skulle symbolisere den danske stats magt og formåen og præsentere sig for de mange fremmede forbisejlende, der måske her fik deres første indtryk af Danmark og i tilgift måtte erlægge en klækkelig lasttold neden for slottet. Også i indretningen af

⁴² Francis Beckett, Hans von Dieskau og Danmark, *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1930, s.65-82; Otto Norn, *Kronborgs Bastioner. En fortifikationshistorisk Studie*, 1954, s.18.

⁴³ Otto Norn, *Kronborgs Bastioner. Et fortifikationshistorisk Studie*, 1954, s.19ff; Harald Langberg, *Kronborg. Vejledning for slottets gæster*, 1979, s.8ff.

slottet blev det symbolske og mytologiserende element bevidst fremhævet, således som det eksempelvis ses gennem ophængningen af Kniepers kongegobeliner i den store dansesal og opstillingen af den pragtfulde tronbaldakin.⁴⁴ I den stilisering af de danske kongers og Danmarks historiske betydning, der spiller så stor en rolle i Frederik II's senere år, havde Kronborg en vigtig funktion. I form af besøg og ambassadørmødetager, i billed og skrift begyndte man da også at udnytte den nye attraktion. I tidens store internationale billedværk Braun og Hogenbergs »Civitates orbis terrarum« udgivet i Køln 1588, er slottet selvfølgelig også medtaget. Det knejser på sin pynt midt i billedet af »Det danske stræde eller Sundet« og kranses af et større antal handels- og orlogsfartøjer. Slottets ry bredte sig da også hurtigt ud over Nordeuropa, som man bl.a. kan se af Shakespeare's skuespil om prins Hamlet.

Landets væsentligste magtpolitiske *pressionsmiddel* var uden tvivl Sundspærringen. Formelt set kunne denne betragtes som en statslig repressalie, et i tiden anerkendt og benyttet tvangsmiddel. En mere udførlig analyse af Sundspærringsinstitutionens forskellige faser igennem 1500-tallet er stærkt påkrævet og vil være lønnende, idet den vil kaste et skarpt lys over landets relative styrkeposition gennem århundredet. Det må dog vist nok allerede på foreliggende grundlag konkluderes, at det våben, som Sundspærringen udgjorde, har været for undervurderet af historikerne. Det viste sig under Syvårskrigen, at Danmark ikke magtede gennem længere tid at opretholde en total spærring af Sundet, men efter denne krig havde man heller ingen interesse i en totalspærring, som blot berøvede kongen sikre indtægter. Danmarks styrkede position gennem 1570'erne og 1580'erne gjorde imidlertid spærringstruslen over for en enkelt magt eller politisk modstander til et hårdtslående og hurtigt virkende våben. Bygningen af Kronborg fæstning gav truslens alvor vægt. I den stort anlagte prestigepolitik, som Frederik II førte gennem den senere del af sin regeringstid, indgår den selektive Sundspærring som et trumfkort, hvor overgreb blot mod kongens embedsmænd eller udsendinge kunne udløse tilbageholdelse af en nations skibe eller arrestation af gods og penge, således som Holland og Zeeland fik det at mærke i 1587.⁴⁵

⁴⁴ M. Mackeprang og Sigrid Flømand Christensen, *Kronborgtapeterne*, 1950; Harald Langberg, *Dansesalen på Kronborg*, 1985, med udførlige kildehenvisninger; senest Hanne Honnens de Lichtenberg, *Tro - håb & forfølgelse. Kunstneriske udtryksformer i 1500-tallets Danmark*, 1989.

⁴⁵ *Kanc. Brevb.* 24. marts 1587.

3. Danmarks udenrigspolitik

En vigtig forudsætning for den udenrigspolitik, Danmark førte efter 1570, lå i det forhold, at stort set alle magter af politisk interesse for Danmark var engageret i krigeriske konflikter. De oprørske Nederlande var sammen med England optaget af konflikten med Spanien. I Frankrig afløste ødelæggende borgerkrige hinanden i tæt rækkefølge, mens Sverige og Polen indtil 1580'ernes begyndelse kæmpede mod Rusland i Den Livlandske Krig. Nabomagternes optagethed af væbnede konflikter gav Danmark et spillerum, som det ellers ikke ville have haft, og gjorde det muligt at gennemføre nogle højt prioriterede mål. Hovedmålene kan rekonstrueres ud fra den førte politik og bestod i følgende bestræbelser: (1) at holde Sverige i skak; (2) at modvirke katolicismens udbredelse i Nordeuropa; (3) at sikre den nyligt indførte lastetold og en uhindret handel på Østersøen; (4) at hindre opkomsten af nye flådemagter i Østersøområdet samt (5) at styrke den danske stats og kongemagts internationale status.

Da Sverige som nævnt efter 1570 fortsat var bundet til en krig med Rusland i Livland, og landet i øvrigt prægedes af intern splittelse som følge af Erik XIV's afsættelse og Johan III's religiøse politik, stod man fra dansk side i en fordelagtig position og kunne i de følgende år optræde temmelig fast over for nabolandet. Fra dansk side gav man da heller ikke efter for svenske ønsker om at indstille Narvafarten, der var et stadigt stridsemne, eller lempe andre af Stettiner-fredstraktatens bestemmelser.⁴⁶ De forskellige i sig selv ret vanskelige og prestigebetonede forhandlinger mellem de to lande om iværksættelse af fredstraktatens bestemmelser, hvor man fra dansk side holdt sig nøje til traktatens ordlyd, blev imidlertid fra midten af 1570'erne overlejret af det trusselselement, som lå i Johan III's hældning mod katolicismen. Faresignalerne kunne efterhånden ikke overses. 1576 introduceredes en ny svensk liturgi præget af tilnærmelse til det katolske gudstjenestesyn, og i september 1576 fik hoffet i Dresden oplysninger om, at Johan III havde indkaldt jesuitter til Sverige. For Frederik II og de øvrige protestantiske fyrster måtte det se ud, som om den store katolske sammensværgelse rakte ud mod Norden. Fra dansk side var man dog også vel orienteret om den splittelse i Sverige, som Johan III's religiøse politik skabte.⁴⁷

⁴⁶ De dansk-svenske forhandlinger og noteudvekslinger kan følges gennem Fredrik Westling, *Sveriges förhållande till Danmark från freden i Stettin till Frederik II:s död (1571-1588)*, *Historisk Tidskrift* 39. årg., Stockholm 1919, s. 55-102, 123-54.

⁴⁷ Generelt for Johan III's tilnærmelse til Rom se Oskar Garstein, *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia, I, (1559-1583)*, 1963, s. 48ff.; F. Ödberg, *Om Anders Lorichs, k. Johan III:s ständige legat i Polen, och hans tid (1569-1584)*, 1893, s. 41.

Ønsket om at forhindre at katolicismen vandt positioner i Norden var afgørende for den politik, Danmark slog ind på over for Sverige. Det er uden tvivl blevet følt livsnødvendigt for Danmark at hindre, at Sverige blev katolsk og gled ind i den katolske lejr. Fra 1577 går Danmarks forhold til Sverige derfor ind i en mere truende fase, hvor der lægges pres på den svenske konge med forskellige midler. Den i Stockholm residerende norske jesuit Laurentius Norvegus, der var blevet den svenske konges fortrolige, meddelte i marts 1577 jesuitternes ordensgeneral i Rom, at Frederik II havde erklæret, at han ikke ville tåle en papist som så nær en nabo. Den danske konge skulle også stå rustet med en stor hær for muligvis at falde ind i Sverige. Den svenske konge anmodede derfor om, at paven foranledigede hertugerne af Lothringen og Braunschweig eller andre fyrster til at falde ind i Danmark sydfra, hvis Frederik II angreb Sverige. En anden kilde er den tidligere omtalte spanske udsending Francisco di Eraso. Da spanieren i juni 1578 fik audiens i Stockholm skulle den svenske konge have beklaget sig over, at han ikke kunne indføre katolicismen i sine riger. Den danske konge ville ifølge Johan III ikke vente otte dage med en krigserklæring, hvis der skete en ændring med hensyn til religionen.⁴⁸

De forskellige indberetninger fra fremtrædende katolikker er en vigtig kilde til forståelse af forholdet mellem de to nordiske regenter. Det er kun muligt at skabe en sammenhæng i adskillige års spændte nordiske relationer, såfremt man antager, at Frederik II har stillet Johan III over for både politiske og militære trusler foranlediget af dennes religiøse politik. Det er formentlig også korrekt, som hævdet i katolske kilder, at Frederik II støttede de oppositionelle kræfter i Sverige under ledelse af hertug Karl af Södermanland. De bevarede breve mellem Frederik II og hertug Karl gennem 1570'erne fortæller intet direkte herom, men det er påfaldende, at de er holdt i en særdeles venlig tone, i stærk modsætning til den samtidige kølige brevveksling mellem Frederik II og Johan III. Den forståelse, der synes at have eksisteret mellem den danske konge og hertug Karl, må have været et så følsomt emne, at det næppe har været betroet papiret.⁴⁹ Man kan selvfølgelig forestille sig, at Johan III ud fra forskellige motiver over for sine katolske kontakter har fremstillet den danske holdning mere truende, end den egentlig var. Men Danmarks

⁴⁸ 48. F. Ödberg, *Anf. arb.*, s. 47 og 65; Vello Helk, *Anf. arb.*, s. 112.

⁴⁹ Hertug Karls breve til den danske konge er fra dec. 1571 underskrevet »Gode ven och nabo«, tilsvarende formuleringer dukker først op i korrespondancen mellem Frederik II og Johan III i 1582. – Det fremgår af brevene, at Frederik II i 1574 var meget ivrig for at få et møde i stand med hertugen. (Johan III's og hertug Karls breve til Frederik II i RA. TKUA, Sverige AI,4). – Hertug Karl besøgte ved flere lejligheder i 1580'erne Frederik II på gennemrejse til Tyskland.

intervention til støtte for Danzig i 1576-1577, der var ledsaget af så vel advarsler til den svenske konge som spottedemonstrationer mod hans forbindelse med paven, peger i samme retning.⁵⁰ Den militære – og som det skulle vise sig udslaggivende – støtte til den lutheranske handelsstad i kamp mod byens katolske overherre måtte i sig selv også rumme en klar advarsel til Sverige. Frederik II's forskellige signaler var derfor uden tvivl tydelige nok: katolicismens genindførelse i Sverige ville for Danmark være casus belli.

Johan III reagerede på de danske trusler ved at vende sig til paven og Spanien. 1576-77 sendtes feltherren Pontus de la Gardie til Italien, hvor han i maj 1577 på den svenske konges vegne aflagde hyldingsed til pave Gregor XIII og lovede at genindføre katolicismen i Sverige. Spanien fik ved samme lejlighed tilbudt en alliance (vendt mod Danmark). Sendelsen resulterede i, at så vel en pavelig nuntius som et spansk sendebud efterfølgende kom til Sverige. I det stort anlagte intrigespil søgte man at muliggøre de fra Erik XIV's tid kendte planer om et angreb mod Danmark sydfra og at genoptage de gamle kontakter til Lothringen, ligesom også pfalzgreve Georg Hans blev aktiveret. I 1578 og 1579 udfoldede Georg Hans bestræbelser for at få spansk støtte til en operation mod Ditmarsken. I Polen virkede Johan III's faste udsending den tidligere nævnte Anders Lorck – en svoren fjende af Danmark – for at skabe en svensk-polsk alliance, som skulle danne forudsætning for et angreb på Danmark. I nogle planer, der ikke manglede fantasi, indgik bl.a., at Johan III skulle have Norge, medens den polske konge Stefan Batory skulle have resten af det danske rige!⁵¹

Man kommer let til at tvivle om Johan III's dømmekraft, når man fordyber sig i hans vidtdrevne intrigespil og forsøg på at drage de katolske magter ind i de nordiske forhold. Et element af fantasteri er åbenbart, men det er også klart, at den svenske konges position legitimitetsmæssigt og finansielt var yderst vanskelig. Men hans orientering mod den katolske lejr kunne naturligvis kun gøre forholdet mellem Danmark og Sverige yderligere anspændt. Selv om Danmark ikke kunne have indblik i alle sider af hans storpolitiske spil, må det dog formodes kendt eller gættet i sine hovedtræk. Man har formentlig også tolket de forskellige svenske manøvrer i værste mening. Ikke mindst har man vel

⁵⁰ Under Danzigs belejring skulle den danske konge have ladet opføre en komedie, hvor der blev gjort grin med den svenske konges forbindelse med paven. Kongen skulle have sat billeder af paven og Johan III på to både og siden under dans og musik ladet billeder og både antænde (F. Odberg, *Anf. arb.*, s. 57).

⁵¹ For Pontus de la Gardies mission til kurien se Karl Hildebrand, *Anf. arb.*, s. 260-86; Bengt Hildebrand, Pontus de la Gardie, *Svenskt biografisk leksikon*, X, 1931, s. 617-21; J.J. Kunz, *Anf. arb.*, s. 42; Vello Helk, *Anf. arb.*, s. 154ff.

taget den spanske udsending Francisco di Eraso's lange ophold i Sverige fra juni 1578 til efteråret 1579 som et vidnesbyrd om, at der pågik forhandlinger om en større danskfjendtlig magtkonstellation.

Selv om den svenske konge aldrig opgav sine katolske sympatier, syntes den danske nervekrig sammen med uro i Sverige og desillusion over pavens og den spanske konges holdning dog efterhånden at have bragt ham på andre tanker. Et vigtigt mål for dansk politik var nået, da Johan III i 1580 sendte jesuitterne ud af Sverige og signalerede, at han ikke ville vælge side i den store europæiske strid, men forblive neutral. En forværring af det svensk-polske forhold førte i 1582 til en forståelse mellem Sverige og Danmark om at hindre polske flådeplaner. Og selv om denne forståelse ikke, som ønsket af Johan III, resulterede i et forbund mellem de to lande, var der dog skabt grundlag for udvikling af det helt venskabelige forhold, som kendetegnede relationerne mellem de to nordiske stater i 1580'erne.⁵²

Danmarks politik over for Polen-Lithauen må ses såvel ud fra en magtpolitisk som ud fra en religiøs dimension. Man vidste fra krigsfællesskabet med Polen mod Sverige under Syvårskrigen, at den polske konge Sigismund August havde store planer om at øge sin magt i Østersøområdet ved at skabe sin egen flådemagt. Det blev et dansk hovedmål at hindre oprettelsen og konsolideringen af en sådan flåde, som ville komplicere det maritime billede i Østersøen yderligere og måske en gang kunne gøre den polske flåde til tungen på vægtskålen i den dansk-svenske flådekonkurrence. I øvrigt havde man allerede under Syvårskrigen haft stridigheder med polakkerne om sejladsen på den russiske havn Narva og om de polske fribyttere i Østersøen, og der kan spores en vis dansk bestræbelse på at sætte polakkerne på plads på grund af deres statuskrav – deres »hoffærdighed« som Frederik II kaldte det.⁵³ Men det spillede givetvis også en rolle for den danske konge, at pavestolen satsede energisk på Polen og gennemdrev en omfattende rekatholicering. På den baggrund blev den danske politik præget af interventioner. De polske flådeplaner blev konsekvent imødegået og betragtet og behandlet som sørøveri. I sommeren og efteråret 1571 blev gennemført flere flådeaktioner mod Hela-halvøen og Danzig-området, mest omfattende et angreb på en polsk fribytterbase i Putzig, hvor otte skibe skulle være beslaglagt og de fangne

⁵² Oskar Garstein, *Anf. arb.*, s. 210; Fredrik Westling, *Anf. arb.*, s. 151ff.

⁵³ For polakernes »hoffærdighed« se Frederik II til August af Sachsen dateret 11. juni 1573. RA. TKUA. Ausl. Reg. 1572-73, fol. 333v. – I 1583 taler Frederik II i forbindelse med Kurland-konflikten også om »det stolte og hoffærdige Polen«. Udtalelsen falder i en af kongen opstillet pro et contra-argumentation, der på tankevækkende vis kaster lys over hans måde at behandle udenrigspolitiske problemer på (L. Laursen, *Danmark-Norges Traktater 1523-1750*, bd. II, 1912, s. 649).

polske søfolk summarisk være henrettet til søs. Efterfølgende skulle den danske eskadre være løbet ind i Danzigs havn og have krævet andre fribyttere udleveret. Danzig, der havde ydet de polske fribyttere nogen støtte, blev straffet med at få 30 skibe tilbageholdt i Sundet; byen fik skibene tilbage i 1573 mod at gå ind på at betale 100.000 daler. Som følge af udviklingen i Polen nærmede den store handelsstad sig dog snart Danmark og kunne regnes blandt Danmarks forbundsfæller.⁵⁴

Det polske kongevalg i maj 1573 resulterede i den – som det skulle vise sig – kortvarige indsættelse af Henrik af Valois, den franske konges broder, der var blevet konge på store løfter til de polske stænder, bl.a. et løfte om at give Polen en flåde og hindre sejladsen på Rusland. Med bestyrtelse registrerede man i Danmark resultatet af kongevalget. Frederik II så valget i lyset af den store katolske konspiration og frygtede, at alt muligt kunne ske i forbindelse med hertug Henriks rejse til Polen. De bange anelser blev næsten til vished, da den franske udsending til Danmark Dançay den 16. juni 1573 opsøgte kongen på Skanderborg slot og på det franske hofs vegne meddelte, at Henrik ville sejle til Polen og i den forbindelse anmodede om gennemsejlingsstilladelse for en flåde og for en større troppestyrke; anmodningen blev lidt senere fulgt op af breve fra den franske kongefamilie. Allerede samme dag gik der breve til Danmarks nærmeste forbundsfæller, hvor der indtrængende blev bedt om råd med hensyn til, hvorledes den franske anmodning skulle besvares.⁵⁵ Det var tydeligt, at man efter Bartholomæusnatten ikke længere stolede på det franske hof, og at den vigtige traktat med Frankrig af 1541 havde mistet sin betydning.

Frederik II gav i brevene til sine forbundsfæller udtryk for undren både over, at den franske hertug havde valgt at blive konge i Polen, der ifølge Frederik II var »et temmelig afsidesliggende sted og land« og over de løfter, han havde afgivet til de polske stænder. Anmodningen om gennemsejling blev starten på en krisepræget periode for den danske statsledelse, der i lyset af Bartholomæusnatten og af meddelelser om forpurrede franske flådeplaner mod sydengelske havne i sensommeren 1572 frygtede et katolsk inspireret kupforsøg mod Krogen og København.

⁵⁴ Ifølge W. Sobieski (*Der Kampf um die Ostsee*, 1933, s. 119) skete angrebet mod Hela den 29. juli 1571; detaljer om de danske operationer set med polske øjne gives i et brev fra en grev Lukas af Gorkau(?) til kurfyrst August, dateret Posen 24. nov. 1571. Brevet blev af kurfyrsten sendt videre til Frederik II som bilag til brev af 24. december 1571 (RA. TKUA. Sachsen AI, 8). – Den danske optræden over for Polen vakte bekymring i Tyskland og fremkaldte et mæglingstilbud fra Brandenburg og Sachsen.

⁵⁵ Enslydende breve til kurfyrsterne af Sachsen og Brandenburg, hertugerne Ulrich af Mecklenburg og Julius af Braunschweig dateret Skanderborg den 16. juni 1573. RA. TKUA. Ausl. Reg. 1572-73, fol. 335-37v.

Kongens ophidselse over intrigerne i forbindelse med det polske valg kom i juli til orde i et brev til kurfyrsten af Sachsen, hvor han skrev, »...at gennem et sådant valg søgte paven og hans tilhængere først og fremmest at udrydde den lutherske lære og anstifte et blodbad som i Frankrig«. Svaret til Frankrig blev trukket ud og afgik først den 20. august. I et brev, der i sjælden grad lyste af mistillid til modtageren, beklagede man, at man ikke kunne sende det ønskede pas. Dog kunne der efter fornyet henvendelse til Frederik II bevilges pas for transport af 1000 landsknægte og ikke flere gennem de danske farvande, hvis det blev angivet, hvornår og hvor knægtene ville komme. De ville i givet fald også blive eskorteret fra dansk side! Dette brev og andre danske forholdsregler bevirkede ikke uventet en afkøling af de dansk-franske relationer.⁵⁶

Den formodede franske trussel resulterede straks i omfattende beredskabsforanstaltninger i Øresundsområdet, der opretholdtes sommeren og efteråret igennem. Flåden blev selvsagt mobiliseret, og i juni måned 1573 blev der under kommando af ritmester Balthasar von Leist lagt hofsinder, adel og bøsseskytter ind på Krogen, der tillige blev forstærket med skyts. Ved Dragør overvejedes det at opkaste en eller to skanser. I august besluttedes det at mønstre borgervæbningerne i købstæderne på Sjælland, Lolland, Falster og Møn. Adel, borgere og bønder i Skåne blev ligeledes mønstret. I den situation var det ikke klogt, at en fremtrædende fransk udsending til Polen Guy de Lansac 21. juli forsøgte at sejle gennem Sundet sydfra med et stort orlogsfartøj »Concordia« uden at have indhentet pas. Fra dansk side blev franskmandens optræden takseret som en grov krænkelse af suveræniteten, og man hæftede sig ved, at han inden sin afsejling fra Danzig var kommet med trodsige ord mod Danmark. Antagelig har man tolket de Lansacs optræden som en fransk prøveballon. Franskmanden blev af danske orlogsfartøjer tvunget ind til København, tilbageholdt til ind i august måned og et antal polske »fribytter«, som var om bord på det franske fartøj, blev taget ud og adskillige henrettet efter en kort proces. Først efter

⁵⁶ I seddel til Ulrich af Mecklenburg i tilknytning til ovenanførte brev af 16. juni 1573 undskylder kongen, at han må holde flåden samlet og derfor ikke kan sende skibe til en aftalt aktion mod hertugens undersætter i Rostock (Sst. fol. 337v-38v); for udtalelsen til Sachsen se ovenfor note 13. – For at illustrere franske tankegange oversendte Frederik II til Dresden en kopi af Michel Reders brev til Heinrich Rantzau af 17. okt. 1572 af hvilket fremgik, at en fransk flåde i sommeren 1572 havde fået som opgave at bemægtige sig tre havne og fæstninger i Sydengland. Planen var ikke blevet til noget på grund af pengemangel og var nu blevet afsløret (Dresden. 12. Dän. Buch, fol. 282-84v). – Anmodninger om pas fra Henrik, hertug af Anjou, og kong Karl IX af Frankrig af henholdsvis 27. og 30. juni 1573; tysk oversættelse af Frederik II's svar til Karl IX dateret Kbh. den 20. aug. 1573 (RA. TKUA. Frankrig AII, 6.).

således at være grundigt ydmyget fik franskmanden lov til at fortsætte sin hjemrejse.⁵⁷

Det er åbenbart, at kongen og hans rådgivere svinger stærkt i deres vurdering af situationen i sommeren 1573 afhængigt af hvilke efterretninger, der er indløbet. Efterhånden havde man dog fra dansk side opbygget et betragteligt forsvarsapparat, både til lands og til vands. I slutningen af august 1573 kunne kongen skrive til sine nærmeste fortrolige, at hvis den franske fyrste prøvede at slå sig igennem i Øresund, ville han få en modtagelse af en sådan karakter, at han ikke ville kunne berette derom til nogen pave! Det er i denne situation, at Frederik II's første bevidnede besøg på Krogen slot efter Syvårskrigen falder, nemlig 26. august og igen 7.-11. september 1573. Det sidste besøg på slottet var ledsaget af en lang række befalinger af militær karakter, der tog sigte på at forbedre forsyningssituationen for vinteren og foråret 1574. Tre hververe blev sendt til Tyskland for at hente friske tropper ind i riget. Det er efter alt at dømme den spændte situation gennem andet halvår af 1573 og ind i 1574, der har bragt Krogens forskellige mangler, herunder også vanskelighederne ved at underbringe en udvidet garnison på stedet, så meget i fokus, at kongen besluttede sig for en større ombygning. Den 29. april 1574 sluttede kongen kontrakt med bygmester Hans von Paschen herom.⁵⁸

Et hovedmål i de følgende års politik var at afstive de protestantiske områder, der stod i afhængighedsforhold til den polske krone: hertugdømmet Preussen og den store handelsby Danzig. Det blev ikke mindst vigtigt at sikre opretholdelsen af Danzigs status som reelt uafhængig og protestantisk by, således at dens store økonomiske potentiale ikke kunne udnyttes af Polen og dens havn eventuelt blive spærret for nederlænderne. For at sikre dette, var man fra dansk side beredt til at gå meget vidt. I forbindelse med byens konflikt med den polske konge Stefan Batory sendte man allerede i november 1576 en tydelig advarsel til Sverige om ikke at gribe ind i denne konflikt. Det ville, som det hed, være »fast ulideligt og ikke til ringe skade« om Sverige søgte at spærre for tilførslerne til Danzig. 1577 blev det danske engagement så omfattende, at Frederik II efter en henvendelse om hjælp fra byen ikke blot ydede den forstærkninger i form af penge, skyts og ammunition, men også tillod

⁵⁷ Ordre til ritmester Balthasar von Leist om ufortøvet at begive sig til Krogen dateret Skanderborg den 16. juni 1573 (RA. TKUA. Ausl. Reg. 1572-73, fol. 338v-39v); Kanc. Brevb. 16. juni, 28. juni, 27. juli, 17. aug., 23. aug. 1573; Frederik II til August af Sachsen dateret Kbh. den 10. aug. 1573. (Dresden. 12. Dän. Buch, fol. 379-81v).

⁵⁸ Frederik II til Georg af Liegnitz af 23. aug. 1573 og til Ulrich af Mecklenburg af 25. aug. 1573. RA. TKUA. Ausl. Reg. 1572-73, henholdsvis fol. 389-90v og 391-92v. – Kanc. Brevb. 26. aug. og 7.-11. sept. 1573.

Danzig at hverve tropper i Danmark, ligesom skotske tropper blev sejlet til byen på danske orlogsfartøjer. I maj lå en dansk flåde på 11 fartøjer på byens red med opgave bl.a. at hindre, at Sverige søgte at afskære byens tilførsler. Danske officerer som Claus von Ungern og Jürgen Fahrensbach spillede en særdeles aktiv rolle ved byens forsvar. Da byens oberst Hans Winkelburg, der i øvrigt også stod Frederik II nær, i august døde, blev Fahrensbach udnævnt til oberst over byens hvervede tropper.⁵⁹ Selvom Danmark således var dybt involveret i konflikten, præciserede Frederik II dog over for omverdenen, at han ikke havde taget byen under sin beskyttelse, lige så lidt som han støttede de strømninger i byen, der – bakket op af Claus von Ungern – arbejdede på at få Danzig ind under Danmark. Den danske politik gik klart ud på bevarelse af status-quo i området og ikke på erobringer.

Situationen skærpedes alvorligt ud fra en dansk synsvinkel i august 1577, da den polske konge også begyndte at føre en begrænset søkrig mod Danzig under anvendelse af hollandske skibe stationeret i Elbing. Frederik II anså situationen for så alvorlig, at han opgav at tage til Jylland, hvor han ellers skulle have ligget i vinterlejr. En selvstændig polsk flådemagt ville man som tidligere ikke acceptere, og muligheden af krig med Polen kunne ikke udelukkes. Med viljen til at løbe en sådan risiko sendtes derpå en ny dansk flåde på seks fartøjer heraf fire galejer under den ret hensynsløse admiral Erik Munk til Danzig, hvor den medvirkede aktivt i forsvaret af byen og spillede en hovedrolle i det succesrige flådeangreb på Elbing i september 1577. Den danske indgriben synes at have været udslagsgivende for, at en bitter Stefan Batory opgav at forfølge sine mål over for Danzig. De religiøse konsekvenser også for Preussen af det tilbageslag, som den polske konge havde lidt, blev straks registreret fra pavemagtens side.⁶⁰ Omend Danzig-interventionen således fik betydelige konsekvenser for Østersø-områdets historie, har den været mærkeligt overset i dansk historie. I langt mindre målestok og også mindre risikabel minder den danske indgriben dog i sine intentioner om

⁵⁹ Frederik II til Johan III af 30. november 1576. RA. TKUA. Sverige AI, 4 (kopi). P. Simson, *Geschichte der Stadt Danzig*, II, 1916-18, s. 297-309. – For Fahrensbach se en kort biografi ved Frede P. Jensen i *Dansk Biografisk Leksikon*, bd. 4, 1980, s. 342f.

⁶⁰ For kongens vurdering af situationens alvor se Frederik II til Ulrich af Mecklenburg dateret 16. aug. 1577. RA. TKUA. Ausl. Reg. 1576-77, fol. 464v-66. – Indberetninger og rapporter til Frederik II i RA. TKUA. Danzig AII, 5. – Detaljer om den danske hjælp til Danzig gives i W. Behring, *Danzig und Dänemark im Jahre 1577*, *Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins*, Heft 43, 1901, s. 165-218. – For pavestolens vurdering af begivenhederne se *Sst.* s. 186, note 1. – Danzigs tak til Frederik II, der bl.a. omfattede en kunstig vognborg, er omtalt i Rikke Agnete Olsens og Jørgen Steen Jensens artikel *En ungarsk pragtsabel med en lang museumshistorie*, *Nationalmuseets arbejdsmark 1972*, 1972, s. 190-94.

engländerens tilsvarende i Nederlandene i 1585. Den noget håndfaste danske optræden over for Polen havde formentlig endnu en gang ført forholdet mellem de to lande til krigens rand, således som det igen skulle ske under forhandlingerne om fyrstebispedømmet Kurlands skæbne efter hertug Magnus' død i 1583. Men uden en flåde var Polen afmægtig og havde ikke mulighed for at føre en effektiv krigsførelse mod Danmark, som til gengæld kunne opbringe polske skibe i Sundet.

De danske reaktioner over for Polen viste, at det ville have været uacceptabelt for Danmark, hvis de forskellige planer om at skabe en tysk rigsfåde, de såkaldte »admiralsplaner« blev til realitet. Tanken om en sådan flåde, der blev lanceret på rigsdagen i Speyer i 1570 på baggrund af russisk kapervirksomhed i Østersøen, blev gennem 1570'erne ivrigt søgt fremmet af projektmanageren Georg Hans af Veldenz, der så sig selv i rollen som admiral. Hans svoger grev Edzard II af Ostfriesland og hertug Adolf af Holsten legede med lignende tanker. Planerne, som pfalzgreven også søgte at fremme gennem direkte henvendelse til kejseren og til ledende Hansebyer, stod igen på dagsordenen på rigsdagen i Regensburg i oktober 1576, men blev her udsat for så stærk kritik af de tilstedeværende protestantiske fyrster, at de måtte opgives. Sverige var i virkeligheden heller ikke interesseret i at se nye flådemagter i sit nærområde og Johan III søgte at slå koldt vand i blodet på sine svogre. I et brev til sin søster grevinden af Ostfriesland af 22. sept. 1581 afviste den svenske konge at hjælpe grev Edzard til admiralsværdigheden og brugte som argument, at Danmark ikke ville tillade planernes gennemførelse.⁶¹

Den politisk/ideologiske trussel fra den katolske kirke og en – afhængig af den militære situation i Nederlandene – mere eller mindre stærkt følt militær trussel fra Spaniens side udgør som tidligere nævnt horisonten for dansk udenrigs- og sikkerhedspolitik gennem hele den her skildrede epoke og for så vidt århundredet ud. På den baggrund måtte de danske relationer til stormagten Spanien blive temmelig kølige. Sympatien havde allerede fra det nederlandske oprørs start været på oprørernes og Oranierens side, og på dette punkt skiftede den danske konge og kredsen omkring ham ikke opfattelse, selv om man lejlighedsvis i forhandlings-sammenhænge af taktiske grunde kunne anslå spanskvenlige toner. I årenes løb blev de spanske opfordringer om at spærre Sundet for de nederlandske oprørere afvist, men man havde intet ønske om at lade det komme til et åbent brud med Spanien. Længst muligt ønskede man at opretholde Speyer-freden fra 1544 og aftalen med kejseren fra 1548, der i

⁶¹ For Admiralsplanerne se J.J.Kunz, *Anf. arb.*, s. 29; Fritz T.Epstein, *Heinrich von Staden. Aufzeichnungen über den Moskauer Staat*, 2. Ausg., 1964, s. 41*ff. – *Regesta diplomatica historiae danicae*, 2. rk., II, 1, 1895, nr. 7699.

sin helhed udgjorde et fundament for dansk udenrigspolitik, ikke mindst fordi den der indeholdte forståelse med Habsburgerne indebar anerkendelse af det danske kongehus' legitimitet. En erklæret neutralitet i forhold til parterne i den nederlandske konflikt kom under disse omstændigheder til at kendetegne den danske politik. Hvorfor også opgive den handelsfrihed og den uafhængige status, som havde bragt så store fordele gennem en række år? Over for Generalstaterne indebar dette moralsk støtte og under hånden megen indirekte støtte, bl.a. billigede Frederik II, at danske adelige deltog i krigen på Generalstaternes side. Men ingen aktiv hjælp.

Af samme grund var man fra dansk officielt hold tilbageholdende med fordømmelse af den spanske konge og hans politik, så negativt man end vurderede den. Man ønskede ikke åbent at udfordre Filip II og var også interesseret i at fastholde et godt forhold til dennes slægtning kejseren. Skulle Spanien angribes, blev det overladt til privatpersoner, som man kunne fralægge sig ansvar for. Ud fra ønsket om at præparere en dansk offentlighed og tilgodese forskellige udenrigspolitiske hensyn må det ses, at Ribe-forfatteren Peder Hegelund fik tilladelse til at publicere sit læredigt »Calumnia« der blev anvendt som mellemspil til hans populære skuespil »Susanna« og sammen med dette var dediceret til den unge dronning Sophie. I »Calumnia« møder vi en barsk og særdeles detaljeret gennemgang af de tildragelser, der fyldte sindene hos høj og lav i disse år: Bartholomæusnattens rædsler, den spanske indgriben og terror i Nederlandene sluttende med Antwerpens fald i november 1576 samt naturligvis pavedømmets gennemført falske og hykleriske spil. Ingen kunne efter at have hørt eller læst Hegelunds læredigt være i tvivl om den grusomme skæbne, der ventede danskerne, hvis spanierne og den katolske kirke kom til landet.

Men et var Spanien, noget andet var pavestolen og den katolske kirke. Over for denne magt pålagde man sig færre restriktioner. Det er tydeligt, at Frederik II bevidst anvendte stærke propagandamidler i sin hjemlige antipavelige og antikatolske politik. De krasse spotte- og latterliggørelses-effekter, der blev taget i brug mod paven og den katolske kirke i forbindelse med Christian IV's kroning i 1596, havde forløbere i form af optog og spil iscenesat af hoffet i årene efter 1570, således også ved Christian IV's dåb i 1577. Emnet er ikke undersøgt og kunne, ligesom den antipavelige danske publicistik, fortjene en særlig analyse.⁶²

⁶² S. Birket Smith, *Peder Hegelunds Susanna og Calumnia. Udgivne for Universitets-Jubilæets danske Samfund*, 1888-1890. De to tekster blev publiceret i 1579. Spørgsmålet om kildegrundlaget for de historiske oplysninger i »Calumnia« er uafklaret. – For eksempler på de antikatolske optog og spil jf. ovenfor note 50 samt Karen Skovgaard-Petersen og Peter Zeeberg, *Erasmus Lætus' skrift om Christian IVs fødsel og dåb (1577)*, 1992, s. 36f.

En kritisk situation opstod for den danske statsledelse i begyndelsen af 1583 betinget af, at der blev foretaget omfattende hvervninger i Tyskland som led i den spanske styrkeopbygning forud for hertugen af Parmas felttog mod de flamske havne i sommeren 1583. Hvervningerne gav anledning til alle mulige spekulationer blandt protestanterne, der tillige var bekymrede over udviklingen i ærkebispedømmet og kurfyrstendømmet Køln. Her intervererede Bayern efter at ærkebisp Gebhard var gået over til lutheranismen og havde givet undersåtterne frit valg mellem at være lutheranere eller katolikker. Der opstod foranlediget heraf for første gang siden 1555 en væbnet konflikt i Tyskland forårsaget af religionsstridighederne. Uden tvivl stod meget på spil i denne konflikt, for hvis Køln blev lutheransk, ville katolikkerne have tabt flertallet i kurfyrstekollegiet. Lutheranernes leder kurfyrst August afslog imidlertid af hensyn til religionsfredens opretholdelse at gribe ind i konflikten, og resultatet af »Kølnerkrigen« blev, at Gebhard måtte flygte, og at Ernst af Bayern i 1585 kunne overtage kurfyrsteværdigheden og gøre op med lutheranismen ikke blot i Køln, men også i bispedømmet Münster.

Begivenhederne ved Rhinen gjorde et stærkt indtryk på Frederik II, der i brev af 8. februar 1583 til svigerfaderen gav udtryk for, at man skulle passe på, at de »papistiske« potentater inden for og uden for Det tyske Rige ikke hvervede soldater under skin af uenighed og så anvendte soldaterne, hvor man mindst ventede det. Det var tydeligt, at kongen så en spansk trussel mod sit rige både til lands og til vands, og at situationen havde visse lighedspunkter med den i 1573. Allerede i slutningen af januar 1583 gives der ordre om at hverve 400 knægter i Østdanmark til flåden, og lidt senere beordres flådens største enheder, de tre hovedskibe, lagt ud foran København. I marts får den danske adel ordre til at sidde rede med udrustning. Endelig foretages ved sommertid omfattende mønstringer af borgervæbningerne i byerne i Øresundsområdet. Først ved sommertid kan sindene falde til ro i Danmark, hvor man så i august måned glider ind i en uoverensstemmelse med Polen omkring overtagelsen af den afdøde hertug Magnus' besiddelser i Kurland, der blev bilagt gennem den preussiske hertugs mægling.⁶³

⁶³ »Kølnerkrigen« er behandlet af Moritz Ritter i *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Gegenreformation und des dreissigjährigen Krieges (1555-1648)*, bd. 1, 1889, s. 572ff; Frederik II til Ulrich af Mecklenburg af 8. febr. 1583. RA. TKUA. Ausl.Reg. 1582-83, fol. 197v-200v. Kongen er ophidset over det franske forræderi i Antwerpen og mener, at Frankrig spiller under dække med Spanien. — *Kanc. Brevb.* 25. jan., 8. feb., 21. marts, 24. marts, 12. april, 28. april 1583. 21. marts opgives det på grund af praktikkerne og rustningerne i udlandet at sende en del af flåden til Nordnorge (*Sst.*). — For striden med Polen om hertug Magnus' besiddelser i Kurland se L. Laursen, *Danmark-Norges Traktater 1523-1750*, bd. II, 1912, s. 645ff.

Kongens politik i de sidste år af hans liv er flerstrengt og ikke helt let at overskue. Det er dog muligt at se den som en samlet bestræbelse og som et forsøg på at skabe forudsætninger for et tættere samarbejde inden for hele den protestantiske bevægelse, idet han dog uden tvivl så en særlig opgave i at bygge bro mellem lutheranere og reformerte i Tyskland. Kongen vidste alt om, hvor splittede hans forbundsfæller i Tyskland var, og hvor stor en rolle hensynet til kejseren og til bevarelsen af religionsfreden af 1555 spillede i deres politiske overvejelser. Kongens udgangspunkt for sin politik var, at protestanterne skulle møde den katolske trussel i en samordnet aktion, og at han, der jo stod uden for den tyske scene, ikke skulle føre kampen alene.

Holdningsbearbejdningen af de protestantiske fyrster – og kurfyrsterne i Sachsen og Brandenburg var vigtigst, ikke mindst den unge og nye kurfyrst Christian i Sachsen – kommer meget tydeligt til orde i kongens omtale af paven. Fra midten af 1580'erne tager kongens pavefjendtlighed under indtryk af mordet på Vilhelm af Oranien og af oprettelsen af den katolske Hellige Liga i Frankrig til, og i sine sidste år anvender han en sprogbrug, der kun vanskeligt lader sig overgå. Kongen tordner i brevene til de protestantiske fyrster i Tyskland mod »den forbandede pave«, »den gudløse pave«, »den blodtørstige pave«, »den romerske Antikrist« osv. Lejlighedsvis kunne han dog også spøge over denne pave, der tydeligt nok beskæftigede hans tanker så meget. I et brev fra 9. februar 1586 skriver han til svigerfaderen i Mecklenburg, at hvis hans fjende paven skulle komme, kan denne komme til at bide i den store sten, der ligger neden for Kronborgs strandbastion!⁶⁴ Kongen lægger ikke skjul på, at han tillagde paven hovedskylden for de langvarige krige, for de mange uskyldige menneskers død og for forgiftningen af hele det internationale politiske miljø. Det er tydeligt, at der er tale om en strategi, og at kongen i sine sidste år bevidst er ude på at diffamere paven over for de mere forsigtige trosfæller i Tyskland, alt sammen for at kalde dem til aktion. Men det synes også i videreførelse heraf at have været kongen magtpåliggende at søge at ændre på de politiske strukturer i Tyskland ved at ryste fyrsternes traditionelle tillid til kejseren og til religionsfreden i Tyskland. Det pavelige hovedmål var, som det gentages i brev på brev, at udrydde den protestantiske bevægelse og gennemføre Trienterkoncillets beslutninger. Fyrsterne skulle derfor ikke have for megen tillid til

⁶⁴ Frederik II til Ulrich af Mecklenburg dateret Kronborg 9. feb. 1586. RA. TKUA. Ausl. Reg. 1586-88, fol. 7v-10.

religionsfreden fra 1555, der af katolikerne blot blev betragtet som en midlertidig løsning.⁶⁵

På kort sigt og på et mere praktisk plan handlede det imidlertid om at yde bistand til de trængte protestanter i Frankrig under Henrik af Navarra. Det var en udbredt opfattelse, at protestantismens fremtid var afhængigt af, at den huguenottiske bastion i Frankrig kunne overleve det angreb, som Den Hellige Liga havde sat ind mod den i 1585. Ved et protestantisk topmøde i Lüneburg i juli 1586 stod undsætningspørgsmålet på dagsordenen, og Frederik II erklærede sig dér villig til at yde en finansiell hjælp på betingelse af, at de andre fyrster også ydede bistand. Igen var Sachsen og Brandenburg tøvende og fik gennemført, at et mæglingforsøg i Frankrig skulle have forrang for militær indgriben. Kongen lagde ikke skjul på sin utilfredshed med Sachsens og Brandenburgs forsigtige holdning og tilkendegav over for sine vesttyske meningsfæller med brod mod de to kurfyrster, at han ikke betragtede Navarras kamp som en fremmed sag, men som et fælles anliggende »mod den fælles hoved- og dødsfjende paven«. I sensommeren 1587 gav han i desperation over sine trosfællers holdning efter et nyt resultatløst fyrstemøde i Naumburg og i håb om at vise et eksempel hemmeligt et beløb på 20.000 daler til det af Johann Casimir foranstaltede felttog ind i Frankrig.⁶⁶

Mere åbent greb han ind i religionsstriden i Strassburg, hvor der eksisterede et blandet katolsk-evangelisk domkapitel. I denne 1580'ernes anden store tyske religionsstrid søgte Strassburgs katolske biskop at trænge de evangeliske domherrer ud bl.a. under anvendelse af mandater fra den kejserlige Reichshofrat. Frederik II forfægtede energisk de evangeliske domherrers sag ud fra principielle synspunkter og bestred i

⁶⁵ Ensydende breve til kurfyrsterne af Sachsen og Brandenburg samt administratoren af Magdeburg dateret Antvorskov 24. okt. 1586. RA. TKUA. Ausl. Reg. 1586-88, fol. 228-29v. Ensydende breve til pfalzgreve Johann Casimir, landgreve Wilhelm af Hessen, hertug Julius af Braunschweig, markgreve Georg Friedrich af Brandenburg-Ansbach, fyrst Christian af Anhalt dateret Skanderborg den 20. feb. 1587, Sst. fol. 338v-42. Ensydende breve til kurfyrsterne af Sachsen og Brandenburg dateret Haderslev den 21. feb. 1588, Sst. fol. 591-96v.

⁶⁶ Frederik II fortalte senere borggreve Fabian zu Dohna, at han havde taget 50.000 daler med til Lüneburg. Da kurfyrsterne af Brandenburg og Sachsen ikke ville yde noget til et togt ind i Frankrig, havde han taget pengene med sig hjem (C. Krollmann, *Die Selbstbiographie des Burggrafen Fabian zu Dohna (1550-1621)*, 1905, s. 60). Ensydende breve til pfalzgreve Johann Casimir, administratoren af Magdeburg, landgreve Wilhelm af Hessen, hertug Julius af Braunschweig, markgreve Georg Friedrich af Brandenburg-Ansbach, fyrst Christian af Anhalt dateret 20. feb. 1587. RA. TKUA. Ausl. Reg. 1586-88, fol. 338v-42. – Omtalen af de 20.000 daler sker i ensydende breve til pfalzgreve Johann Casimir, administratoren af Magdeburg, landgreve Wilhelm af Hessen, markgreve Georg Friedrich af Brandenburg-Ansbach dateret Silkeborg 8. aug. 1587 (RA. TKUA. Ausl. Reg. 1586-88, fol. 446v-49).

en henvendelse til kejseren det gyldige i at lade en sådan sag afgøre ved den kejslerlige ret. Han søgte også gennem appeller at kalde de protestantiske fyrster til fælles aktion i sagen. De protestantiske medlemmer af domkapitlet, af hvilke en greve af Mansfeldt var dansk råd, havde imidlertid gennem Kølnersagen lært, hvor vigtigt det kunne være at involvere et fremtrædende fyrstehus i en konflikt af denne art og tilbød Frederik II's søn Ulrik en plads i kapitlet. På den baggrund fik kongen i sommeren 1587 udpeget Ulrik til domherre i Strassburg, og der var herigennem banet vej for, at den danske konge kunne varetage de evangeliskes interesser i Tyskland i en mere fremtrædende rolle.⁶⁷

Allerede inden da, i begyndelsen af 1586, havde Danmark kastet sig ud i en storstilet mæglingsaktion med henvendelser til såvel dronning Elisabeth som til den spanske og franske konge. Hvad ville Danmark opnå ved således at drive storpolitik? Størst vægt må der lægges på sendelsen til dronning Elizabeth, der havde form af en særdeles prestigebetonet ambassade og flådedemonstration, hvor den af Frederik II meget benyttede tyske kansler Henrik Ramel og et talrigt følge blev sejlet til London i kongens stoltheder de tre store nye orlogsfartøjer Gideon, Josafat og Rafael. Der kan ikke herske tvivl om, at englænderne – og givetvis også Spanien – skulle imponeres gennem dette opbud af dansk flådemagt. Det er da også tydeligt, at denne ambassade havde et videre sigte end de samtidige henvendelser til Spanien og Frankrig. Hovedpunktet var at tilbyde mægling i konflikten mellem Spanien og England, hvor Ramel har skullet forklare, at danskerne fortsat ønskede Speyertraktaten af 1544 opretholdt og derfor ikke som ønsket fra engelsk side kunne støtte englændernes kamp mod Spanien med konkrete forholdsregler, eksempelvis at spærre Sundet for transporter til Spanien. Det engelske forsøg på at trække Danmark ind i konflikten med Spanien blev således afvist. Samtidig var der dog tale om inden for bestemte grænser at befæste den tilnærmelse mellem de to lande, som den engelske dronning havde arbejdet på siden 1578, hvor hun tildelte Frederik II the Order of the Garter. Den danske gesandt skulle i den sammenhæng overbringe forskellige råd fra Frederik II til den engelske dronning og skulle desuden betone, at de i Vesteuropa verserende rygter om Danmarks tilnærmelse til Spanien var grebet ud af luften. Meget muligt har Henrik Ramel også skullet forhandle om engelsk støtte til de pågående dansk-skotske forhandlinger om ægteskab mellem dronning Elisabeths protegé Jakob VI

⁶⁷ For Strassburg-konflikten se Moritz Ritter, *Anf. arb.*, bd. 2, 1895, s. 37-40. – Kongen meddeler valget af Ulrik til svigerfaderen i brev dateret Silkeborg 4. aug. 1587 (RA. TKUA. Ausl. Reg. 1586-88, fol. 441v-45). – Sygdom forhindrede Ulriks afrejse til Strassburg sidst på året 1587, og med Frederik II's død i april 1588 blev den opgivet.

af Skotland og den danske prinsesse Anna.⁶⁸ Henvendelsen til dronning Elisabeth viser alt i alt, hvor forsigtig den danske udenrigspolitik var, og inden for hvilke snævre grænser, den bevægede sig. Man havde stor sympati for englændernes kamp mod Spanien i og uden for Nederlandene, men havde i realiteten meget lidt at hjælpe englænderne med.

Mæglingstilbuddet til Filip II af Spanien af 1. april 1586 er antagelig i stil og indhold et af 1500-tallets store danske dokumenter, men dets bærende anbefaling: at den spanske konge skulle trække sine tropper tilbage fra Nederlandene og aftale en religionsfred med sine undersåtter svarende til den Augsburgske religionsfred i Tyskland og de tilsvarende forhold i Polen, kunne mod baggrund af hele den internationale udvikling, herunder især hertugen af Parmas sejr i Nederlandene og den synlige militære styrkeopbygning, der fandt sted, vel næppe formodes at have mange chancer for sig. Dette må have stået klart for den danske statsledelse. Selve henvendelsens form peger efter min opfattelse også i den retning. Henvendelsen til Filip II blev ikke gennemført som en ambassade men var et brev, der blev sendt med et enkelt sendebud, og brevets noget patroniserende og irettesættende tone, for ikke at tale om de direkte udfald mod paven, som det også rummer, virker noget påfaldende som optakt til en mæglingsaktion. Henvendelsen til den franske konge gik ligeledes ud på at mægle i religionskrigen og søge en religionsfred gennemført. Som følge heraf blev Breide Rantzau og dr. Veit Winsheim sendt på en, som det viste sig, resultatløs mission til det franske hof.⁶⁹

Alt taget i betragtning afspejler den danske mæglingsaktion uden tvivl en tiltagende uro over den udvidelse af konflikten i Vesteuropa, som de spansk-engelske sammenstød og Ligaens aktioner i Frankrig markerede, og hvis konsekvenser også følte på Nordsøen og i Nordtyskland. Ønsket om på en gang at hjælpe de betrængte trosfæller og samtidig bevare Speyer-traktaten levned imidlertid ikke i første omgang anden mulighed end at forsøge en storstilet mæglingsaktion. Men et eller andet sted i Frederik II's sind kan vel også have ligget den tanke, at der var tale om en nødvendig forhandlingsfase, der skulle gennemspilles, før han kunne komme videre med det, der i voksende grad optog hans tanker: at svejse den brogede protestantiske fyrsteflok sammen og etablere den anti-katolske konføderation, der havde været talt så meget om siden 1570'erne.

⁶⁸ Instruktion til Henrik Ramel dateret København 19. april 1586. RA. TKUA. England AII, 10. Se også Anja J. Tjaden, *Anf. arb.*, s. 365ff. De dansk engelske-kontakter er tidligere behandlet af Walther Kirchner i *England and Denmark 1558-1588, The Journal of Modern History*, bd. XVII, 1945, s. 1-15. (Skal som andre arbejder af denne forfatter benyttes med forsigtighed).

⁶⁹ Frederik II til Filip II, dateret Kronborg 1. april 1586. RA. TKUA. Ausl. Reg. 1586-88. fol. 42-49.

ne. Kongen var næppe blind for, at det var magtpåliggende at demonstrere over for de mere forsigtige meningsfæller i Tyskland, at der var gjort et alvorligt ment forsøg på at mægle i striden mellem Spanien og England og i den interne franske strid, men at denne vej ikke havde vist sig farbar. Hans tanker kredsede antagelig primært om en indsats i Tyskland og i Frankrig sammen med de andre protestantiske magter for at standse den katolske kirkes fortsatte fremmarch. Brevene i de sidste måneder af kongens levetid er skrevet under indtryk af den af Johann Casimir foranstaltede undsætningsekspedition til Henrik af Navarra, der blev opfattet som en fiasko, hvad den bestemt ikke var i et strategisk perspektiv, og af Den Hellige Ligas operationer i grevskabet Mömpelgard (Montbéliard) og andre spanskestøttede operationer i Bonn-området. De rummer indtrængende appeller til de protestantiske fyrster om at finde fælles fodslag og om at rådslå med hinanden om, hvorledes de katolske anslag mod Tyskland kunne afværges. De protestantiske fyrster måtte finde sammen, ellers ville det – som Frederik II skrev til svigerfaderen – gå dem som fuglene, der kun ville tage vare på deres egen rede og til sidst en efter en blev tilintetgjort. I breve til Sachsen og Brandenburg foreslog han oprettelse af et defensivforbund, inden det blev for sent.⁷⁰

Det danske mæglingsforsøg indgår som et ikke uvæsentligt element i det omfattende internationale diplomatiske spil, der karakteriserer årene 1585-88, og som ikke skal følges i detaljer her. England spillede et tvetydigt spil, hvor det satsede på så vel at få bilagt striden med Spanien som på dannelse af en stor antikatolsk alliance. Det danske mæglingstilbud var derfor ikke uden videre velkomment og blev gjort til genstand for engelsk forhalingstaktik. Nederlænderne så til fra sidelinien og var bekymrede, fordi de frygtede at få påtvunget en ordening, der ikke tjente deres interesser. De diplomatiske bestræbelser var forgæves, da den spanske konge allerede 1585/86 havde taget beslutning om invasion af England som det bedst egnede middel til at bringe krigen i Nederlandene til ophør. Hans forhandlingsvilje over for England og Danmark var kun på skrømt. Men det stod klart, at Danmark var rykket ind som en vigtig brik i det store europæiske spil. I denne fase optræder Frederik II som lutheranernes mest fremtrædende personlighed, der opsøges af talrige udsendinge og gesandtskaber under de mange sonderinger og mæglings-

⁷⁰ For den strategiske betydning af Johann Casimirs togt ind i Frankrig se Colin Martin and Geoffrey Parker, *Anf. arb.*, s. 124. Breve til Sachsen og Brandenburg af 21. feb. 1588 (jf. ovenanførte note 65); til samme dateret Hindsgavl 1. marts 1588. RA. TKUA. Ausl. Reg. 1586-88, fol. 608v-11v; til Ulrich af Mecklenburg dateret Nyborg 4. marts 1588, Sst. fol. 611-14v.

bestræbelser op til sammenbruddet i 1588. Og som i Danzig i 1577 var der i Nederlandene indflydelsesrige personligheder, der i Frederik II så en redningsmand. I situationen byggede det på, at Danmark sad med et afgørende trumfkort : Danmarks nye store flåde ville være en højst velkommen forstærkning af den engelske flåde under den store maritime styrkeprøve, der allerede i 1587 aftegnede sig.⁷¹

Frederik II selv skulle ikke opleve det store militære sammenstød i 1588. Han døde dybt bekymret over den storpolitiske udvikling i Europa den 4. april 1588 – få måneder før den store armadas ankomst til de engelske farvande. Den rigsrådsregering, der under Christian IV's mindreårighed ledede landet, videreførte hovedelementerne af hans sikkerhedspolitik, men så sig ikke kaldet til at søge at samle den protestantiske bevægelse i en union.

4. Konklusion

I undersøgelsen er det søgt vist, hvorledes den danske statsledelse reagerede på de problemer, som landets geostrategiske position og den internationale politik rejste for Danmark i årene fra Syvårskrigen afslutning til Frederik II's død. Udfordringerne føltes periodevis ganske betydelige, men i kraft af at ligge som en fredens plet mellem tidens krigszoner skabtes der gennem 1570'erne mulighed for at eliminere sikkerhedspolitiske svagheder og fastholde og gennemtvinge danske suverænitetsskrav og positioner. En stående udfordring var som tidligere Sverige, der under Johan III's tilnærmelse til de katolske magter i 1570'erne udfoldede et omfattende intrigespil i ryggen på Danmark. Den danske statsledelse formåede dog i vidt omfang at varetage sine interesser over for nabomagterne Sverige og Polen i Østersøområdet og gennemtvang, at Polen måtte opgive sine flådeplaner. Det lykkedes også uden større problemer at konsolidere den nye store indtægtskilde lastetolden. Forudsætningerne for landets mærkbart styrkede internationale position i 1580'erne må søges i faktorer som økonomisk konsolidering og realisering af et omfattende moderniseringsprogram for flåden, der i denne periode gennem tilgang af nye store fartøjer bliver en af Europas mest slagkraftige flåder. Vigtig var også styrkelsen af det danske kerneområde ved Øresund gennem omfattende fæstningsarbejder ikke mindst naturligvis på Krogen/Kronborg. Men det var også af betydning, at Frederik II opprioriterede suverænitetsskrav og statushåndhævelsen, og at den maritime

⁷¹ Detaljer om det internationale spil og ikke mindst om Englands forsøg på at spille »det danske kort« gives i Anja J. Tjaden, *Anf. arb.*, s.373ff. Her er for første gang fremlagt det omfattende nederlandske og engelske kildemateriale.

politik blev gennemført med en skarphed og resoluthed, som er slående, og hvor ikke mindst flåden blev et effektivt våben.

Hele periodens danske politik skal i meget høj grad ses under et sikkerhedspolitisk aspekt og i lyset ikke mindst af den trussel, man følte udgik fra de katolske magter og fra pavestolen. Krigsbegivenhederne i Nederlandene og Frankrig og den mere og mere tilspidsede religiøse situation blev derfor også hovedrammen for den danske politik. Frederik II var som andre protestantiske fyrster overbevist om eksistensen af en katolsk sammensværgelse mod den protestantiske lejr og synes i vidt omfang at have set de katolske magters politik i lyset heraf. I 1573 frygtede man et katolsk kupforsøg mod Krogen og København i forbindelse med det polske kongevalg, og i stigende grad demonstrerede man under indtryk af den politisk-religiøse situation i Vesteuropa vagtsomhed over for spionage og formodede attentatmænd. 1576-1577 greb Danmark ind i konflikten mellem den polske konge og Danzig og sikrede den store handelsstads fortsatte uafhængighed. Herigennem blev der også sat en stopper for paveistolens planer om rekatolicering af Preussen og Danzig. Samtidig greb man ind i forholdene i Sverige ved at søge kontakt til oppositionelle kredse og ved at signalere til Johan III, at Sveriges tilbagevenden til den katolske kirke ville være krigsgrund. I 1580'erne følte truslen fra Spanien voksende i takt med de spanske sejre i Nederlandene, men samtidig blev Danmark i kraft af sin styrkeopbygning, konsoliderede position og Frederik II's personlighed en ombejlet international magtfaktor, der fra engelsk og nederlandsk side søgtes inddraget i den store vesteuropæiske konflikt. Den førte danske politik var som antydnet gennem årene præget af dyb mistillid til de katolske magters intentioner, men samtidig forekommer den gennemkalkuleret og yderst forsigtig, selv om man på ingen måde gav afkald på brug af magtmidler. For Frederik II personlig synes pavemagten i stigende grad at være blevet hovedfjenden. I kongens sidste år bliver hans antipavelige retorik mere og mere voldsom, og han udfolder energiske bestræbelser på at styre de tøvende og splittede protestantiske territorialfyrster i Tyskland ind i en mere principiel og målrettet konfrontation med den katolske kirke.

SUMMARY

*Frederik II and the Threat from til Catholic Powers.
Danish Foreign and Security Policy 1571-1588*

This study attempts to show how the Danish State leadership reacted to the problems caused by the international situation and Denmark's geostrategic position during the years 1571-1588. The challenges were altogether considerable, but the favorable position as an island of peace between the different war zones of the era created opportunities for an elimination of different security weaknesses and an assertion and enforcement of Danish sovereignty positions. A constant challenge was Sweden, where the rapprochement between king Johan III and the Catholic powers during the 1570s was accompanied by a policy of plots and intrigues against Denmark. However, the Danish state leadership managed to assert its interests vis-à-vis the neighbouring powers of Sweden and Poland in the Baltic area and forced through an abandonment of Poland's naval plans. Similarly, the new important source of revenue, *lastetolden*, was consolidated without major problems. The prerequisites for the country's significantly strengthened international position in the 1580s must be related to the economic consolidation and the ambitious naval build-up, which, thanks to the construction of new big vessels, turned the navy into one of the most powerful in Europe. Also significant was the military strengthening of the Danish core area around the Sound achieved by important fortifications, notably at Elsinore. But it was equally essential that king Frederik II asserted sovereignty and status and pursued a maritime policy with determination and consistency.

The Danish policies of the period should to a large extent be understood in a security policy perspective, and particularly in the context of the perceived threat from the Catholic powers and the Holy See. The war activities in the Netherlands and in France and the increasingly tense religious situation came to define the context in which the Danish policies were formulated. Like a number of other Protestant princes, king Frederik was convinced of the existence of a large-scale Catholic conspiracy against the Protestant camp and this belief seems to have dominated his interpretation of the Catholic powers' policies. In 1573, a Catholic coup against Krogen at Elsinore and Copenhagen in connection with the election of a new Polish king was suspected. This led to the building of the strong fortress Kronborg. Thereafter the Danish king demonstrated mounting vigilance and suspicion concerning espionage activities and potential assassins. In 1576-77 Denmark intervened in the conflict between the Polish king Stefan Bathory and Danzig thereby securing the continued independence of this important commercial city. The intervention brought to a halt the Holy See's plans for a recatholisation of Prussia and Danzig. Simultaneously, king Frederik II interfered in Swedish affairs by establishing contacts to Swedish oppositional groups and by signalling to king Johan III that a Swedish return to the Catholic church would be considered *casus belli*.

During the 1580s the fear of a Spanish Threat grew in line with the Spanish victories in the Netherlands but at the same time the combination of increasing military strength, a consolidated position and the personal qualities of the Danish king made Denmark a much courted international power, which both England and the Netherlands tried to involve in the great West European conflict. The Danish policy was, as indicated, dominated by a deep-rooted suspicion and mistrust regarding the intentions of the Catholic powers, but gives at the same time an impression of a well-calculated and cautious policy. To king Frederik II himself, the Holy See increasingly came to be seen as the main enemy. In the last years of the king's reign, his rhetoric against the Vatican becomes more and more vitriolic and he attempts energetically to engage the reluctant and divided German Protestant princes in a more determined confrontation with the Catholic powers and the Vatican.